

प्रकरण चौथे

'सूर्य' कथा आणि 'अर्धसत्य' चित्रपट (वाङ्मयीन अभ्यास)

प्रकरण चौथे

‘सूर्य’ कथा आणि ‘अर्धसत्य’ चित्रपट (वाङ्मयीन अभ्यास)

प्रास्ताविक

पोलिस खात्यात काम करणारा बाप आणि त्याचा कोमल, संवेदनशील मुलगा अनंता यांच्यातील मानसिक संघर्षात सापडलेली सोशिक आई यांची ‘सूर्य’ ही तणावपूर्ण कथा श्री. दा. पानवलकर तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदनाने साकार करतात. श्री. दा. पानवलकरांच्या ‘सूर्य’ (१९६८) या कौटुंबिक कथेवर ‘अर्धसत्य’ (१९८३) हा सामाजिक संदर्भ लाभलेला समांतर पठडीतला हिंदी चित्रपट दिग्दर्शक गोविंद निहलानी यांनी काढला. कथेची मराठी भाषा ही महाराष्ट्रापुरती मर्यादित असल्याने दिग्दर्शकाने चित्रपटासाठी हिंदी भाषेचा वापर करून चित्रपट राष्ट्रीय पातळीपर्यंत पोहचविलेला आहे. आणि त्याचेच प्रत्यंतर म्हणजे ‘अर्धसत्य’ च्या मूळ कथेचे लेखक म्हणून श्री. दा. पानवलकरांना १९८४ चे फिल्मफेअर पारितोषिक देण्यात आले. तसेच ‘अर्धसत्य’ चित्रपटाला १९८४ चे उत्कृष्ट चित्रपट, गोविंद निहलानींना उत्कृष्ट दिग्दर्शक आणि सदाशिव अमरापूरकरांना सहाय्यक कलावंत व ओमपुरींना कार्लोन्ही व्हेरी महोत्सवात पारितोषिक देऊन सन्मानित करण्यात आले.

कथेच्या मर्यादित अवकाशाचे दोन-तीन तासांच्या चित्रपटात रूपांतर होताना चित्रपटाची कालमर्यादा वाढवावी लागते, कथानकाच्या विस्तार आवश्यक असतो. कथानकाचा विस्तार होताना त्यात मूळ कथेपासून नवीन घटना प्रसंग येतात, काही प्रसंग वगळले जातात, व्यक्तिरेखांचा विकास आणि अन्य व्यक्तिरेखांची भर घालावी लागते. एकूणच एक छोटी कथा दृश्य स्वरूपात प्रकट होताना बदल हे

अपरिहार्य असतात. श्री. दा. पानवलकरांची 'सूर्य' कथा पंधरा-वीस मिनिटांची आणि त्यावर आधारित 'अर्धसत्य' चित्रपट दोन तास दहा मिनिटे इतका आहे. याचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना हे बदल कशा स्वरूपात झालेले आहेत याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घ्यावयाचा आहे.

तत्पूर्वी कथा आणि चित्रपट या दोन भिन्न कलामाध्यमांची तुलना पाहता कथेचे चित्रपट रूपांतर होताना घडणारे बदल थोडक्यात पाहणे गरजेचे आहे.

१. कथा आणि चित्रपट - (तुलनात्मक अभ्यास)

साहित्यातील प्रमुख प्रकारामधील 'कथा' हा एक स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार आहे. तर चित्रपट ही पूर्णतः स्वतंत्र तंत्राधीन अशी कला आहे. या दोन कलांची माध्यमेही भिन्न आहेत. 'माध्यम' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करताना बा. सी. मर्ढेकर एक सूत्र मांडतात, "कलावंत : माध्यम : कलाकृती म्हणजे दोन वस्तूंना जोडणारा दुवा म्हणजे माध्यम. म्हणून निर्माता, कलावंत आणि आस्वाद घेणारा यांच्यामध्ये संबंध जोडणारा दुवा म्हणजे माध्यम."१

साहित्याचे म्हणजेच कथेचे माध्यम 'शब्द.' साहित्याचे माध्यम असणारा शब्द भाषेचे एक अंग आहे. तो चिन्हात्मक ध्वनिरूप आहे. चित्रपटाचे माध्यम चित्रक (कॅमेरा). कॅमेऱ्याने चित्रित केलेले दृश्यप्रतिमांचे तुकडे, ध्वनिमुद्रण यंत्रांनी टिपलेले आवाज आणि संकलनाच्या तांत्रिक करामतीने होणाऱ्या जोडणीद्वारे दृकश्राव्यरूपाने चित्रपटाचा आशय व्यक्त केला जातो.

प्रत्येक कलेचे अनुभव व्यक्त करण्याचे माध्यम भिन्न स्वरूपाचे असल्याने माध्यमाच्या या वेगवेगळेपणामुळे प्रत्येक कला दुसरीहून भिन्न ठरते. बॉझर्किट हा सौंदर्यमिमांसक माध्यमाविषयी मत मांडताना म्हणतो, "प्रत्येक कलेला स्वतःचे असे माध्यम असते. कलाकृती भिन्न असण्याचे कारण त्यांची माध्यमे भिन्न

असतात. आणि कलाकृती आविष्काराच्या त्यांच्या पद्धतीही वेगवेगळ्या असतात. एका माध्यमातील कलाकृतीपण दुसऱ्या माध्यमात उतरवता येईलच असे नाही. ज्या ज्या माध्यमाचे स्वतःचे असे खास गुणविशेष असतात. कलावंत आपापल्या माध्यमाने भारला जात असतो. कोणताही कलावंत आपापल्या माध्यमाच्या चष्यातूनच जगाकडे पाहत असतो.”^२ माध्यमानुसार चिन्हांकनाची प्रक्रिया भिन्न असल्याने एका कलाकृतीचा आविष्कार दुसऱ्या कलाकृतीतून व्यक्त होताना फरक पडताना दिसतो. कथेचे चित्रपटरूपांतर होताना माध्यमाच्या या फरकामुळे कथेतील वर्णन करून सांगितलेले प्रसंग चित्रपटात पडद्यावर प्रत्यक्ष घडताना दिसतात.

कथेच्या छोट्या अवकाशामुळे लेखकाला जीवनातील किंवा व्यक्तीमनातील मर्यादित जीवनदर्शनच चित्रित करावे लागते. कथेचे चित्रपटरूपांतर होताना चित्रपटाचा अनुभव व्याप्त स्वरूपाचा असल्याने चित्रपटात व्यक्ती वा समाज यांच्या संपूर्ण रचनेचा छेद घेतला जातो. मानवी जीवनाच्या सर्व कडांना स्पर्श करणाऱ्या या कलेचा अवकाशही मोठा असल्याने आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली ही कला विस्तृत स्वरूपात प्रकट होताना दिसते.

कथेत पात्रे, प्रसंग, क्रिया-प्रतिक्रिया, परिसर यांच्या निवडक तपशीलाने, उपमारूपकादि भाषालंकारांनी व प्रतिकांच्या परिपूर्ण वापराने लेखक शब्दमाध्यमाने कथेला सजीव रूप देतो. कथेत कागदावरील शब्दांनी मनावर उमटवलेल्या चित्ररूपात वाचकाच्या पंचेंद्रियांना चेतवण्याचे सामर्थ्य असते. साहित्याची ही भाषा वाचकाला अद्भूत आनंद देते. चित्रपटात हे सर्व वातावरण निर्माण करण्यासाठी प्रकाश योजना, संगीतयोजना, ध्वनिमुद्रण या तांत्रिक घटकांचे सहाय्य घेतले जाते. या माध्यमांतील फरक स्पष्ट करताना विजय पाडळकर लिहितात, “शब्द माध्यमाद्वारेच कथेत लेखक आशय व्यक्त करतो. कारण त्यांचे ते

एकमेव साधन असते. चित्रपट दिग्दर्शकाजवळ मात्र नशिबाने काही इतर माध्यमेही उपलब्ध असतात. शब्दांचे पाठबळ तर त्याला असतेच पण उत्तम पार्श्वसंगीत, पात्रांचा अभिनय, छायाचित्रणाद्वारे समोरचे दृश्य जिवंत करता येण्याची शक्ती आणि पुन्हा ही सारीच माध्यमे एकाचवेळी वापरता येण्याची अद्भूत ताकद. त्यामुळे कधी-कधी मूळ कलाकृतीपेक्षाही गडद, विस्मयकारक असा परिणाम घडविणे चित्रपट-दिग्दर्शकाला शक्य होते.”^३ कथेतील शब्दभाषेत लपलेला आशय चित्रपटभाषेत व्यक्त करताना चित्रपटाची दृकश्राव्य भाषा शब्दभाषेपेक्षा वेगळे अंगण प्राप्त करते. आणि अधिक गडद स्वरूपात परिणाम साधते. कथेप्रमाणे चित्रपटातही प्रतिकांचा वापर केला जातो. चित्रपटातील प्रतीक संकल्पना स्पष्ट करताना ‘रजतपट की कहानी’ या आपल्या ग्रंथामध्ये प्रेमकृपण टंडन लिहितात, “फिल्मों में प्रतीकों के प्रयोग की अत्याधिक संभावना है। इससे उसमें नाटकीय तत्व और उसके सौन्दर्य में काफ़ी वृद्धी होती है, तथा कथानक को कलात्मक बना मिल जाता है। जहाँ संवाद और कैमेरा कुछ कहने में असफल रहते हैं, प्रतीक ही निर्देशक का बोझ हल्का कर देते हैं। प्रतीकों के सहारे ही घटना-स्थल के परिवर्तन की समस्या भी हल कर ली जाती है। बस ख्याल इतना रखना पडता है कि एक दृश्य के बाद दूसरे दृश्य के आनेपर आँखों को झटका न लगे अर्थात् जाने और आनेवाले दृश्यों में किसी प्रकार का विरोधाभास न हो।”^४ समर्पक शब्दात ‘प्रतीक’ संकल्पना येथे स्पष्ट केलेली आहे.

कथेतील व्यक्तींच्या अंतरंगातील खळबळ, भावनाविष्काराच्या तरल छटा, नाजूक भाव आणि परिसराचा बारीकसारीक तपशील पडद्यावर साकार करताना दिग्दर्शकाला सर्व साधने असून ही काही वेळा कमतरता भासते. कारण कथेत शब्द हे ध्वनिसंकेत असल्याने कथेची भाषा स्वभावतःच अमूर्त असते.

चित्रपटात दिग्दर्शकाला अमूर्ताला मूर्त, अप्रत्यक्षाला प्रत्यक्ष रूप द्यावयाचे असते. काही वेळा अत्यंत प्रभावी शब्दांच्या भाषेला कॅमेऱ्याच्या भाषेत कैद करणे हे दिग्दर्शकाला फार मोठे आव्हान असते. म्हणूनच कथेतील वर्णन केलेले सर्वच प्रसंग चित्रपटात न येता केवळ दर्शनीच असे प्रसंगच दिग्दर्शक निवडतो.

कथेत वाचणारा गृहित धरलेला असल्याने कथाकार कथा लिहिताना सहज कथेतील मागच्यापुढच्या घटनांचा उल्लेख करत असतो व वाचकही आपल्या कुवतीप्रमाणे, कल्पनेने वेगवेगळ्या काळात वावरत असल्याने ते समजून घेऊ शकतात. कारण हा अदृश्यातला, कल्पनेतला खेळ असतो. कथेचे चित्रपटरूपांतर करताना कथेचा हा मार्ग चित्रपटाला अवलंबता येत नाही. चित्रपटात कथा पडद्यावर चित्रांच्या चौकटीतून प्रत्यक्ष दिसत असते. प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोरून अनेक चित्रे भराभर जात असतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष घडणाऱ्या प्रसंगाचा आणि त्यापूर्वीच्या प्रसंगाचा संबंध लावता आला नाही तर कथासंगती तूटते. म्हणूनच दिग्दर्शकाला कालानुक्रमे घडणाऱ्या घटनाच चित्रपटात दाखवाव्या लागतात.

कथेला साहित्यिक मूल्य असते. कथाकार आपल्या भावना, कल्पना आणि विचारांचा वाङ्मयीन आविष्कार केल्यानंतर मोकळा होतो. म्हणूनच तो स्वयंपूर्ण कलाकार असतो. चित्रपटाला दार्शनिक मूल्य असल्याने चित्रपटाचे प्रयोगमूल्य दृष्टिआड करता येत नाही. प्रेक्षकांकडून येणाऱ्या प्रतिसादावर चित्रपटाचे यशापयश अवलंबून असल्याने चित्रपटकार हा पूर्ण कलाकार नसतो.

कथा आणि चित्रपट या भिन्न माध्यमांच्या तुलनात्मक अभ्यासावरून असे म्हणता येईल की, एखाद्या साहित्यिक कृतीचे (कथेचे) जेव्हा चित्रपट रूपांतर केले जाते तेव्हा त्याची भाषा तीच राहत नाही. तिच्यामध्ये बऱ्याच प्रमाणात बदल घडत असतात. साहित्यिक भाषेत शब्द हे चित्रांचा प्रयोग असल्याने शब्दांद्वारे

साहित्यिक कृतीचा आनंद घेतला जातो. चित्रपटात या शब्दांना हुबेहूब पाहताना या वाचण्याला पाहण्यामध्ये परावर्तित करताना चित्रपट- भाषेची म्हणजेच कॅमेऱ्याची आणि दिग्दर्शकाच्या अनुभवाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. शब्दमाध्यम असलेल्या कथेचे ध्वनियुक्त चित्ररूप होताना तिच्यावर चित्रपट कलेच्या साधनाचे संस्कार केले जातात. केवळ 'वाचनीय' असणारी कथा 'दर्शनीय' आणि 'श्रवणीय' स्वरूपात प्रेक्षकांसमोर सादर करताना मूळ कथा प्रकट रूपात पडद्यावर वेगवेगळ्या वळणाने जाताना एकूणच कथानकाचा विस्तार अपरिहार्य ठरतो. घटना प्रसंगात बदल होतात, व्यक्तिचित्रणात बदल होतात, निवेदन व संवादाचे स्वरूपात बदल होतात. श्री. दा. पानवलकरांच्या 'सूर्य' कथेचे 'अर्धसत्य' चित्रपटात रूपांतर होताना या वाङ्मयीन बदलांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

२. घटना-प्रसंगात होणारे बदल

'सूर्य' कथा आणि त्याचे 'अर्धसत्य' चित्रपट रूपांतर या दोन्ही कलाकृतींचे कथासूत्र एकच असले तरी आविष्काराच्या माध्यम भिन्नतेमुळे कथेच्या सूत्रानुसार चित्रपट कथानक पूढे सरकत नाही तर काही बदल केलेले आहेत. कथेतील घटना-प्रसंगांचे क्रम चित्रपटात दृश्यरूपाने प्रत्यक्ष पाहताना त्यांच्या क्रमात बदल झालेला आहे. मूळ कथेतील काही प्रसंग वगळलेले आहेत तर चित्रपटकथा सशक्त करण्यासाठी नव्या समानान्तर घटनांची निर्मिती केलेली आहे. या घटनाप्रसंगातील बदलाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

'सूर्य' कथेची सुरुवात मुलगा मोठा पराक्रमी व्हावा अशी बापाची असणारी महत्त्वाकांक्षा व्यक्त करणाऱ्या वाक्यांनी केलेली आहे. 'अनंताच्या घराण्यातील मुलाची एकूण जथावळच एकुलती. मुलगा एकुलता, बाप-बापालाही एकुलता होता. अशा या घराण्यातील बापाचा अनंता' या वाक्यातून अनंतावर

बापाचा असणारा वचक प्रभावीपणे कथाकार स्पष्ट करतो. 'अर्धसत्य' चित्रपटाची सुरुवात शहरी वातावरणातील विलासी जीवन दर्शविणाऱ्या नववर्षाच्या जल्लोषपूर्ण पार्टीने केलेली आहे. येथे कथेच्या आणि चित्रपटाच्या सुरुवातीपासूनच भेद केलेला आहे. कथेत नायकाचे अनंतांचे बालपणीचे वर्णन आहे तर चित्रपटात पार्टीमध्ये दिसणारा पोलिस सब्-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकर मोठा असल्याचे दिसते. महाविद्यालयात प्राध्यापिका असणारी जोत्सना गोखले आणि अनंतची भेट या पार्टीमध्ये होते. कथेत अनंताची महाविद्यालयातील बॅडमिंटनच्या खेळातील पार्टनर असणारी जोत्सना चित्रपटात अनंत वेलणकरची प्रेयसी म्हणून येते. त्यांच्या प्रेमकथेचे चित्रपटांना उपकथानक जोडलेले आहे. चित्रपटात वातावरणनिर्मितीसाठी प्रकाश, ध्वनी, पार्श्वसंगीत, नेपथ्य यांचा पुरेपूर वापर केलेला आहे. कथेचे मुख्य कथानक शहरवजा खेडेगावात घडताना आढळते तर चित्रपटाचे जवळजवळ सर्वच प्रसंग शहरी वातावरणातील आहेत. कथेतील बहुसंख्य घटना नायकाच्या घरी घडतात याउलट चित्रपटातील बहुसंख्य घटना पोलिसस्टेशन, गुंडांचे अड्डे, झोपडपट्टी, नाट्यगृह, बसस्टॉप, नायकाच्या खोलीवर घडताना दिसतात.

चित्रपटातला पुढचा प्रसंग जो कथेत नाही तो म्हणजे अनंत वेलणकर एक कर्तव्यनिष्ठ व करारी पोलिस अधिकारी ठसविण्यासाठी पोलिस स्टेशनमधील चित्रण आहे. अनंतने रामा शेटीच्या गुंडांना पकडून तुरुंगात टाकल्याने वरिष्ठ अधिकारी हैदर अलीकडून अनंतला रामाने भेट घेण्याचा ठेवलेला संदेश मिळतो. रामा शेटी हे पात्र चित्रपटातील गुंडगिरी साम्राज्याचे समर्थन करणारे आहे. या अनुषंगाने येणाऱ्या घटना कथेमध्ये नसताना चित्रपटात नव्याने येताना दिसतात. रामा शेटीच्या दहशतीच्या साम्राज्याचे व अवैध धंद्याचे चित्रण चित्रपटात अचूक केलेले आहे. रामाला भेटायला गेलेल्या पोलिस सब्-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकरला रामा

आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे अनेक आमिषे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो आणि आपल्याला सहाकार्य करण्याची अपेक्षा व्यक्त करतो. परंतू अत्यंत प्रामाणिक व धाडसी अनंत या सर्व प्रलोभनाला बळी न पडता धुडकावून लावतो. रामाने नववर्षाच्या दिलेल्या शुभेच्छा न स्विकारता अनंत रागाने तेथून निघून जातो. रामा शेटीच्या आणि अनंत वेलणकराच्या संघर्षाला येथूनच सुरूवात होते.

कथेतील बाप अनंताला सूर्य नमस्काराची दिक्षा देऊन दररोज बारा सूर्यनमस्कार करून घ्यायचा हा प्रसंग चित्रपटात चपखल आलेला आहे. चित्रपटात सूर्यनमस्काराची जागा जोर बैठकांनी घेतलेली आहे. याविषयी पानवलकर म्हणतात, “शूटिंगसाठी वेळेच्या संदर्भात दंड-बैठका सोईस्कर वाटत होत्या. फिल्मसाठी बारा नमस्कारांची लांबण होण्याची शक्यता, असा विचार गोविंदन केला असावा”^५ चित्रपटातील हा प्रसंग फ्लॅशबॅक तंत्राने आलेला आहे. पहाटेचे प्रसन्न वातावरण, दाट धुके, नदीघाट, तेथील छोटी-छोटी मंदिरे याचे मार्मिक चित्रण या प्रसंगात दिसते. कथेतील बापाचा आईवर असणारा दबाव, त्याचे अत्याचार सहन करणारी आई याचे चित्रण या प्रसंगाला जोडून आहेत. आईला बाप मारहाण करताना छोटा अनंता तिला जाऊन बिलगतो तर चित्रपटातील छोटा अनंत आपल्या शाळेतील पिशवीत पुस्तक भरत असल्याचे दाखविले आहे. चित्रपटात हे प्रसंग फ्लॅशबॅक तंत्राने चित्रित केलेले आहेत. वर्तमान आणि भूतकाळ यांची सांगड घालताना आशयाला कोठेही धक्का न देता प्रसंगी वर्तमानाला उठाव आणिल अशा पद्धतीने हे प्रसंग चित्रित केलेले आहेत.

चित्रपटात पोलिसखात्यात असणारा भ्रष्टाचार दाखविणारा पुढचा प्रसंग कथेत नाही. अनंतने रामा शेटीच्या पकडलेल्या गुंडांना बिनदिक्कत सोडल्याचे वरिष्ठ अधिकारी हैदर अलीकडून समजते. यावरून आश्चर्य व्यक्त करणारा अनंत

पाटीलसाहेबांकडे विचारणा करण्यासाठी गेलेला असताना त्याच्यावरच रागावणारे वरिष्ठ अधिकारी पाटीलसाहेब 'यू कॅन गो नाऊ' या शब्दांनी त्याला शांत बसवतात. याप्रसंगी चिडलेल्या अनंतला त्याचे सहकारी मित्र समजावण्याचा प्रयत्न करतात. यावेळी डान्सबारमधील 'कॅब्रे'चा प्रसंग चित्रपटात सहज नैमित्तिक भाग म्हणून महत्त्वाचा ठरतो.

कथेत नसणारा हा प्रसंग चित्रपटाच्या सामाजिक आशयाच्या अनुषंगाने हा प्रसंग योग्य ठरतो. महाविद्यालयात प्राध्यापिका असणारी चित्रपटातील जोत्सना गोखले स्टाफरूममधील फ्रीडम ऑफ एक्स्प्रेसन' या चर्चेत सहभागी होत नाही. या चर्चेत आपापली मते व्यक्त करणारे वरिष्ठ प्रोफेसर जोत्सनाला याविषयी मत विचारतात तेव्हा ती म्हणते, "मुझे ऐसा लगता है कि अगर इस किसी इश्यूको लेकर खुद कोई अॅक्शन करने को तय्यार हो, तभी उसमें दखल देना चाहिए वरना डिस्कशन का तो कोई अंत ही नहीं !" आणि 'एक्स्यूज मी' म्हणून निघून जाते. जोत्सनाची गंभीर वृत्ती, बोलण्यापेक्षा कृती करण्यावर असणारा भर या प्रसंगातून दिसतो.

कथेमध्ये नात्यातील होत असणारी घसरण दर्शविण्यासाठी एक घटना आलेली आहे. साडवानं एकाच्या बायकोवर बलात्कार केल्याने तोही साडवाच्या बायकोवर बलात्कार करतो. माणसातला पशू जागा झाल्यावर कोणत्या प्रकारची नृत्ये करतो व त्याचे कौटुंबिक, सामाजिक पातळीवर होणारा परिणाम दाखविणारी ही घटना लेखक प्रभावी शब्दाद्वारे व्यक्त करतो. कथेतील या प्रसंगाचे स्वरूप चित्रपटात बदलले आहे. चित्रपटात सामाजिक स्तरावरील अन्याय-अत्याचार दर्शविण्यासाठी आलेला प्रसंग वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. एका मध्यमवर्गीय गृहस्थाच्या पत्नीची मवाली गुंडाकडून होणारी छेडछाड सहन न

झाल्याने तो गृहस्थ पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार नोंदवितो. यावेळी कर्तव्यदक्ष अनंत वेलणकर ताबडतोब झोपडपट्टीत जाऊन गुंडांचा पाठलाग करून त्यांना पकडतो आणि कस्टडीमध्ये आणून मारहाण करतो. या कारणास्तव अनंतला मिनिस्टरकडून निलंबित करण्याची मागणी केली जाते. झोपडपट्टीतल्या या मवाल्यांची मिनिस्टरपर्यंत असणाऱ्या ओळखीविषयी आश्चर्य व्यक्त करणाऱ्या अनंतला यावेळी हैदरअली राजकारणी डावपेच उलगडून सांगतो. प्रामाणिकपणे वागणाऱ्या अनंतची होणारी पिळवणूक व या संकटातून सुटण्यासाठी त्यांना करावी लागणारी धडपड भ्रष्टाचाराचे दर्शन घडविताना दिसते.

चित्रपटातील जोत्सना अनंताच्या भेटीचे अनेक प्रसंग कथेत नसताना चित्रपटात कथानक प्रवाही करताना योग्य ठरतात. सततच्या होणाऱ्या भेटीतून त्यांच्यातील प्रेम अधिक दृढ होताना दिसते. अनंताविषयी जोत्सनाला वाटणारी काळजी, प्रेम, आत्मीयता या भावना दर्शविणारे प्रसंग सूचकपणे चित्रित केलेले आहेत. त्यांच्या एका भेटीवेळी 'चक्रव्यूह' या कवितेद्वारे चित्रपटाचा आशय व्यक्त केलेला आहे. अनंतची मनःस्थिती या कवितेने दिग्दर्शक प्रभावीपणे स्पष्ट करताना दिसतो.

चित्रपटात पोलिसखात्यात प्रामाणिकपणे काम करणाऱ्या माईक लोबोला निलंबित केल्याने त्याची झालेली दयनीय अवस्था चित्रित करणारे प्रसंग कथेत नाहीत पण चित्रपट कथानकाला वेग देताना दिसतात. माईकची ही अवस्था पाहून अनंतला पोलिसात जबरदस्तीने घातलेल्या बापाचे स्मरण यावेळी होते. कथेला वेग देणारे पुढील प्रसंग चित्रपटात तितकासा परिणाम साधत नाहीत.

कथेतील अनंताचा बी. ए. रिझल्ट लागलाचे, अनंत सेकंड क्लासात आल्याचा प्रसंग लेखकाने जोमदार भाषेने व्यक्त केलेला आहे. अनंतचा बी. ए. चा रिझल्ट

चित्रपटात दाखविताना आई-बाप-मुलगा यांच्या संवादाने स्पष्ट केलेला आहे. बाप-मुलगा जेवत असताना अनंतची आणि आईची चुळबुळ पाहून बाप नेहमीच्या खड्या आवाजात अनंतला याविषयी विचारताना दिसतो. अनंताने डी. एस. पी. व्हावं ही इच्छा आणि घराण्याची उज्ज्वल परंपरा ठाशीव सुरात अनंताला सांगणारा बाप चित्रपटात हे सर्व आईला सांगताना दिसतो. यावेळी चित्रपटात अनंत आपल्या बिछान्यावर अंगावर रग घेऊन टेबल लॅम्पच्या उजेडात पुस्तक वाचत आहे. मंदिरातील घटांचा आवाज गंभीर, तणावपूर्ण वातावरण सूचित करते.

कथेतील अनंता नोकरीचा नकार आईला सांगताना आई त्याला बापाच्या स्वभावाची आठवण करून देत शांत राहण्याचा सल्ला देते. चित्रपटात मात्र नोकरीस नकार देणारा अनंत कला शाखेत एम. ए. करून प्रोफेसर होण्याची इच्छा आपल्या आईकडे व्यक्त करताना निर्भय दिसतो. कथेत स्वतः शांत राहणारी व अनंताला शांत राहण्याचा सल्ला देणारी आई चित्रपटात धाडस करून परंतु भीत भीत बापाला म्हणते, “अनंत कहता था, पुलिस में नौकरी नहीं चाहिए उसे.....” यावरून बाप चिडून तिच्या थोबाडीत मारतो. या प्रसंगात आई-बाप आणि हे सर्व दाराच्या फटीतून पाहणारा अनंत एकाचवेळी कॅमेऱ्याने टिपलेली आहेत. छयाचित्रणाचा अत्यंत मार्मिक वापर येथे केलेला आहे. कथाकाराने लालित्यपूर्ण भाषेत सांगितलेले हे प्रसंग चित्रपटात संवादातून साकार होताना उत्तमरीत्या चित्रित केल्याने तेवढेच उठावदार होताना दिसतात.

कथेत अनंताने बापाच्या दबावामुळे पोलिसखात्यात केलेल्या अर्जांने त्याला आलेला इंटरव्ह्यूचा कॉल आणि निकालानंतर त्याचे नाशिकचे ट्रेनिंग या दरम्यान अनंताच्या शरीरयष्टीत झालेला बदल व अखेरीस अनंताला मुंबईला दाखल होण्याचा आलेला हुकूम याने बापाची छाती अभिमानाने ताठ झालेली आहे तर आई

व अनंता मात्र निराश, शांत आहेत. कथेतील वर्णन केलेले हे प्रसंग चित्रपटात वगळलेले आहेत. चित्रपटात अनंत वेलणकर सुरूवातीलाच पुलिस सब-इन्स्पेक्टरच्या भूमिकेत दाखविलेला आहे.

रामा शेटीच्या दहशत आणि पैशाच्या जोरावर पोलिस खात्यातील वरिष्ठ अधिकारी विकत घेतल्याने त्याचा राजरोसपणे चालणारा अन्याय दर्शविणारा चित्रपटातील हा प्रसंग कथेत नाही. नारायण साळोखे या रामाच्या गुंडाने मजुरी मागितल्याने व तब्ब्येत ठीक नसल्याचे सांगून गावी जाणार आहे असे सांगितल्याने रामा आपल्या गुंडांकडून त्याला मारहाण करतो. नारायण आपल्यातून फुटून दुसऱ्यांना सामील होण्याची शंका रामाला आहे. नारायणला निर्दयपणे मारहाण करून मध्यरात्री रस्त्याकडेला पेटवून देण्याचा रामा प्रयत्न करतो. नारायणच्या मृत्युवेळी जबाबावरून अनंत वेलणकर रामाला अटक करण्यासाठी त्याच्या अड्ड्यावर जातो. परंतू तेथे रामाच्या वरपर्यंत असणाऱ्या वशिल्याने अनंतला वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून फोनवरून अपमान सहन करावा लागतो. या कारणास्तव रागाच्या भरात अनंत दारू पिऊन हॉटेलमध्ये दंगा करतो. तशाच अवस्थेत आपल्या खोलीवर येऊन झोपतो. रात्री उशिरा आलेला बाप सकाळी अनंतला दार लावून न झोपल्याबद्दल आणि युनिफॉर्ममध्ये अस्ताव्यस्त झोपल्याचे पाहून रागावतो. कथेत लग्नाबद्दल कधीही न विचारणारा बाप येथे अनंतला एक मुलगी पाहिल्याचे सांगतो. शहरातील धकाधकीचे जीवन पाहून बाप अनंतला मुंबईहून बदली करून घेऊन गावाकडे येण्याचे सांगताना काहीसा काळजीत दिसतो. कथेत शेवटी बापाकडून लाडवाचा डबा देणारी आई येथे 'नारियल की बर्फी' दिल्याचे बाप अनंतला सांगताना कथेतील साधलेला परिणाम येथे अचूक ठरत नाही.

चित्रपटात पोलिसखात्यातील भ्रष्टाचार दाखविणारा पुढचा प्रसंग म्हणजे कामगारांनी आपल्या हक्कासाठी केलेल्या संपात कंपनीच्या मालकांनी गुंडांकडून केलेल्या मारहाणीत काही कामगार जखमी होतात. याबद्दल पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार नोंदविण्यासाठी आलेल्या कामगारांना पाटीलसाहेब न्यायाने वागण्याचे आश्यासन देतात. तर दुसरीकडे कंपनीच्या मालकाकडून पैसे घेऊन त्याला कंपनीचा माल बाहेर काढण्यासाठी मदत करताना दिसतात.

कथेतील 'भर दुपारी बँकेवर दरोडा' पडल्याचा प्रसंग चित्रपटात दृश्यमाध्यमातून समर्पक चित्रित केल्याने उठावदार झालेला आहे. पोलिसांनी या दरोड्याचा तपास करताना कठोर परिश्रम घेऊनही त्यांना यात न आल्याने ही केस सी. आय. डी. कडे ट्रान्स्फर केल्याचे कथेत सांगितलेले आहे. चित्रपटात प्रत्येक खात्यातील एकमेकाबद्दल असणारा द्वेष (Jealous) दर्शविण्यासाठी प्रामाणिकपणे केलेल्या कष्टाचे चीज न होता त्याचे श्रेय अन्य कोणा दुसऱ्यालाच मिळते हे वास्तव दाखविलेले आहे. जंगलात लपून बसलेल्या दरोडेखोराचा अनंत वेलणकर अत्यंत धैर्याने जीवाची पर्वा न करता पाठलाग करतो. दरोडेखोरापर्यंत जाण्याच्या प्रयत्नात तो यशस्वीही होतो. परंतू तेवढ्यात झुडूपात लपून बसलेला सी. आय. डी. इन्स्पेक्टर सुजित वाघ दरोडेखोरांसमोर येतो व त्याला बेड्या घालून घेऊन जातो. खरे पाहता या यशाचा श्रेय अनंतला मिळणे गरजेचे होते. पण ते सुजित वाघला दिले जाते. अनंत वेलणकरच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा हा प्रसंग आहे. जंगलातील पाठलागाचेवेळी केलेल्या चित्रणात भडकपणा न आणता अतिशय धीम्या, शांत गतीत हे दृश्य नजरेसमोरून भरभर जाताना दिसते.

मूळ कथेतील 'निशांत फ्लॅटवरील चोरीचे प्रकरण' हा प्रसंग चित्रपटात वगळण्यात आलेला आहे. अनंताला फ्लॅटवरील मालकीण हे प्रकरण

दाबून टाकण्यासाठी स्वतःच्या देहाची लाच देते. नकळत अनंताही तिच्या जाळ्यात फसत जातो. कथेत अनंता सर्वसामान्य व्यक्ती आहे. अनंताच्या जीवनाला वळण देणारा हा प्रसंग चित्रपटात नाही. या प्रसंगाविषयी स्वतः लेखक लिहितो, “अनंतच्या जीवनातील ही पहिली जाग. त्याला त्याचा आत्मविश्वास आणि अवसान नव्यानं गवसतं. ही जाणीव अनंताचं व्यक्तिमत्त्व घडण्याचाच एक भाग म्हणून महत्त्वाची. ‘सूर्य’ कथेतल्या या प्रसंगाला तेंडुलकरांनी पटकथेत योग्य स्थान दिलं आहे. पोलिस हा सुद्धा माणूस आहे. बऱ्यावाईट अनुभवानं तो शहाणा, हुशार बनतो. अनंत हा कोणी आदर्श माणूस नाही. तोही स्वलनशील आहे. शिवाय अशा प्रसंगात पोलिस व्यवसायात ‘डिटेक्शन’ला महत्त्व असतं. तारतम्य, तर्क आणि शोध घेणारी तीक्ष्ण धारदार नजर या सर्वांचा एकत्रित गुप्त असा महत्त्वाचा गुण म्हणजे ‘सिक्स्थसेन्स.’ अनंतचं व्यक्तिमत्त्व या प्रसंगातून चांगलं प्रत्ययास येतं. अनुभवाचं संचित त्या-त्या व्यवसायात महत्त्वाचं अंग असतं अशी कथालेखक म्हणून आणि जबाबदार सरकारी अधिकारी या नात्याने माझी धारणा आहे.”^६ कथेतला हा प्रसंग दिग्दर्शकाने काटलेला आहे. कारण चित्रपटात अनंत वेलणकर हा प्रामाणिक, संस्कारशील आणि आदर्श पोलिस अधिकारी असल्याने त्याने कोणतेही गैर कृत्य करणे त्याच्या स्वभावात बसत नाही. कळत-नकळत अनंतच्या व्यक्तिमत्त्वाची दिग्दर्शकाने लोकांसमोर आदर्शत्वाची छबी उतरवलेली आहे. अनंतचा वरिष्ठ अधिकारी हैदर अली चैन विलासी जीवन जगताना ‘रतिक्रिडे’त मग्न असल्याचे एका प्रसंगात दाखविलेले आहे.

चित्रपटातल्या पुढच्या प्रसंगात बापाने सांगितलेल्या मुलीशी लग्न न करण्याचा विचार अनंतने पत्राने कळविल्याने अनंतला याविषयी विचारताना बाप त्याला तीव्र शब्दांत आपल्या ठरविलेल्या मुलीशीच लग्न करण्याचा हुकूम देतो.

बापाच्या हुकूमशाहीने तणावग्रस्त अनंत संतापाने त्याला मोठ्या अवसानाने प्रत्युत्तर करतो. अनंतच्या व बापाच्या संवादावेळी अनंतच्या टेबलावरील आईचा फोटो कॅमेऱ्याने अचूक टिपलेला आहे. अनंतचे आईविषयी असणारे प्रेम येथे अशाप्रकारे अचूकपणे दाखविलेले आहे. अनंतच्या चमत्कारिक वर्तनाने काहीसा वरमणरा बाप त्याच्याकडे व्हिस्कीची मागणी करतो.

कथेत शेवटी अनंता बापाला बाप न म्हणता त्याला 'बाप असाल तर गप्प राहा' अशा तीव्र शब्दात दारूच्या नशेत बोलताना दिसतो. यावरून पश्चात्तापमग्न अनंता पहाटे जाग आल्यावर गाढ, निवांत झोपलेल्या बापाच्या अंगावर चादर घालून त्याच्याविषयीचे प्रेम व आदर व्यक्त करताना माणूसकीचे दर्शन घडविताना दिसतो. चित्रपटात बाप-अनंत एकत्र बसून दारू पीत आहेत आणि त्यावेळी त्यांच्या संवादातून कथेचा शेवट येथे झालेला आहे. बाप नशेत अनंतचे कौतुक करताना शाबासकी वजा त्याच्या पाठीवर हात ठेवताना अनंत त्याचा हात रागाने झिडकारतो व तेथून उठत असताना म्हणतो, "अरे हट्ट, मेरी माँ को पिटता है तू." कथेत आईला मारहाण करणाऱ्या बापाला काहीही न बोलणारा अनंता येथे मात्र आपली चीड, संताप लपवू शकत नाही. कथेतील निवेदनाने सांगितलेला हा प्रसंग चित्रपटात दृश्यरूपाने व्यक्त होताना कॅमेऱ्याची हालचाल, प्रखर शब्दांची फेक व अभिनयकौशल्याने परिणामकारक साधलेला आहे. चित्रपट कथानक पुढे सरकताना येणारे पुढील प्रसंग हे नव्याने आलेले आहेत.

चित्रपटात गुंडगिरीची वाढती प्रस्थ दाखविताना रामा शेटीच्या आणि अनंत वेलणकरचा संघर्ष तीव्र स्वरूपात होत चाललेला आहे. रामाचा मुलगाही बापाच्या जीवावर काळे धंदे करताना अनंतला पकडला जातो. परंतू रामा त्याला

जास्त वेळ तुरुंगात ठेवत नाही. या प्रकरणांनी अनंत हळूहळू मनाने खचत जातो आणि व्यसनाच्या जास्तच आहारी जाताना दिसतो.

अनंतची ढासळत असलेली मानसिक अवस्था पाहून ज्योत्स्ना त्याच्याविषयी काळजी करताना त्याला आधारही देताना दिसते. अनंतचा शीघ्रकोपी स्वभाव, अनावर राग याविषयी ओळखून असणारी ज्योत्स्ना पेपरमधून पोलिसांविषयीच्या अन्याय, अत्याचार व भ्रष्टाचाराच्या बातम्या वाचून अनंतला ही नोकरी सोडण्याचे सांगते. चित्रपटात येथे सामाजिक अंगाने 'सोशियल डेमॉक्रॉसी' चा आलेला प्रसंग चपखल बसलेला आहे. ज्योत्स्ना काहीशी गंभीर, त्रासिक व काळजीग्रस्त आहे. कायद्यावर विश्वास असणारा अनंत ज्योत्स्नाला समजावताना संधपणे म्हणतो, "जो नोकरी मेरे काम की इज्जत करती है, मुझे मेडल दिलवाती है, उसे छोड दूँ? ये पागलपन होगा. असल में यहीं मेरी करिअर की शुरूवात है."

चित्रपटातील पुढचा प्रसंग दरोडेखोराना पकडण्याबद्दल मिळणाऱ्या मेडलविषयी अनंतने ज्योत्स्नाला सांगितले आहे. परंतु अनंतची ही आशा फोल ठरते आणि मेडल सी. आय. डी. इन्स्पेक्टर सुजित वाघला देण्यात आल्याचे हैदरअलीकडून अनंतला कळते. याविषयी आश्चर्य व्यक्त करताना अनंत काहीही करू शकत नाही. नैराश्याच्या स्थितीत अनंत दारूच्या नशेत एका सामान्य आरोपीला कस्टडीत बेदम मारहाण करतो. अनंतची हिंस्त्रक मारहाण आरोपीच्या मृत्युला कारणीभूत ठरते. साहजिकच या गुन्ह्यासाठी अनंतला निलंबित केले जाते. अत्यंत उदास व पश्चातापमग्न अनंत ज्योत्स्नाला भेटतो. तिच्याजवळ मोकळेपणाने मनातील सर्व खळबळ व्यक्त करताना शांत आहे. निमूटपणे बापाच्या दबावाने ही नोकरी पत्करण्याची आपली पहिली चूक कबूल करतो. ज्योत्स्नापूढे मन मोकळं करताना अनंत आतून धगधगलेला आहे. अशा परिस्थितीत नेहमी आधार देणारी

ज्योस्त्ना यावेळी मात्र अनंतला कोणत्याही प्रकारचे सहाय्य करू शकत नाही. एकूणच अनंतची आणि तिची ही शेवटचीच भेट ठरते. ज्योस्त्नाची साथ न मिळाल्याने अनंत यावेळी पूर्णतः कोलमडलेला आहे. दोघांचीही चर्या यावेळी गंभीर आहे. या प्रसंगातील संथ-संवादात अनंत सिरिअस दिसतो. तर कधी स्वतःच्या नाकर्तेपणामुळे चीड व्यक्त करताना दिसतो.

पुढील प्रसंगात गावाकडे अनंतचा बाप पेपरमध्ये अनंतने केलेले कृत्याची बातमी वाचून संतापतो. घराण्याचे नाक कमी केल्याचे म्हणताना बाप अनंतच्या आईला चिडलेल्या व काळजीच्या स्वरात निश्चयपूर्वक म्हणतो, “हम बंबई जाएंगे?”

अनंतविषयी मित्रप्रेम व्यक्त करणारा सतत त्याला मार्गदर्शन करणारा वरिष्ठ अधिकारी हैदरअली अनंतला निलंबित केल्याने त्याची बिकट अवस्था पाहून रामा शेड्टीच्या वरपर्यंत असणाऱ्या ओळखीविषटी अनंतला सांगताना रामाला भेटण्याचा सल्ला देतो. अनंत मात्र आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांपाशी जाऊन कमीपणा घ्यायला तयार नाही. परंतु हैदरअलीच्या समजावणीने व अन्य कोणताच पर्याय नसल्याने अनंत रामाला भेटण्यासाठी त्याच्या फ्लॉटर जातो. रामाकडे मदतीची अपेक्षा व्यक्त करताना अनंत आतून संतापलेला आहे. अनंतला या अवस्थेत पाहताना रामा बिलंदरपणे व थंडपणे म्हणतो, “सईसलामत छूटने का है तुमको, लेकिन वो आसान नहीं वेलणकर उलटा बहुत मुश्किल है?” अनंत यावेळी रामाला “कितना खर्च होगा? कॅश मिलेगा?” या प्रश्नाने पैशाच्या जोरावर हे प्रकरण मिटविण्याचे सांगतो. अनंतच्या या प्रश्नाला उत्तर देताना रामा धूर्तपणे, “पैसे का बात कौन किया वेलणकर?” असे म्हणतो. अनंतच्या स्वाभिमानाला डिवचणाऱ्या शब्दांनी रामा अनंतला “पुलिस फोर्स में तुम हमारा काम करोगे, तुम हमारा अपना

आदमी बनकर रहोगे वेलणकर.” रामाच्या बेदरकार बोलण्याने चिडलेला अनंत, “अपना आदमी यानी अपने दरवाजे का कुत्ता बांधेगा तू, कुत्ता अनंत नाम का! पाव चाटे तेरा, गुलाम चाहिए तुम्हें जिंदगी भर का...” संतापाने अनंत पूढे विचारतो, “मतलब ये की मैं तेरा भडुआ बन जाऊं, तू थूँके और मैं चाटूँ....” अनंतच्या या प्रश्नाला अत्यंत शांत सुरात रामा, “तुम बहुत सोचते हो वेलणकर. तुमको आराम से जीना है ना? तो सोचना नहीं।” अनंतच्या सहनशीलतेच्या येथे अंत होतो आणि संतापाचा उद्रेक होऊन उसळून अनंत उठतो अन् सोप्यावर बसलेल्या रामाचा गळा करकचून दाबून त्याला बसल्याजागी ठार मारतो. अनंतचा चेहरा यावेळी संतापाने सणसणलेला आहे. अनंत शांतपणे तेथून बाहेर पडून थेट खोलीवर येतो व स्वतःच्या वर्दीकडे पाहत असताना दिग्दर्शकाने त्याची मनःस्थिती व्यक्त करण्यासाठी ‘चक्रव्यूह’ कवितेतील ओळींचा वापर समर्पकरीत्या केलेला आहे. या ओळींमूळे आणि अनंतच्या चेहऱ्यावरील भेसूर भावाने प्रसंगाला एक प्रकाराचे गांभीर्य प्राप्त झालेले आहे.

कायद्यावर विश्वास असणारा सत्वशील आणि प्रामाणिक पोलिस सब्-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकर दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश करण्याच्या प्रयत्नात कायदा हातात घेऊन रामाचा वध करतो आणि स्वतःचा आत्मा हरवून बसतो. एका कर्तव्यतत्पर पोलिसाचे प्रामाणिकपणे वांगणे त्याला कोणत्या पातळीपर्यंत पोहचविते हे दिग्दर्शकाने प्रभावीपणे दाखविले असले तरी चित्रपटाचा मूळचा असणारा उद्देश काहीसा बाजूला पडलेला आहे. पोलिसखात्यातील भ्रष्टाचार, राजकारण कुजत चाललेल्या समाजव्यवस्थेचे चित्रण करताना दिग्दर्शक ‘अनंत’ या व्यक्तिरेखेभोवती फिरताना दिसतो. चित्रपटाच्या शेवटाविषयी पानवलकर म्हणतात, “या शेवटामुळे चित्रपट म्हणजे एका अनंतची हकीगत होते. त्याचा आजच्या भ्रष्ट, लाचार, राजकीय

आणि नासलेल्या समाजव्यवस्थेशी दूरान्वित संबंध उरतो, असा चित्रपट मूळच्या संदर्भात विकेंद्रित होणार की काय असं वाटत राहतं.”^७

घटना-प्रसंगातील बदलांचा अभ्यास करता कथासूत्राची मांडणी बदलल्यामुळे कथेतील घटना-प्रसंगांच्या क्रमात लक्षणीय बदल झालेला आहे. चित्रपटाच्या सामाजिक आशयाच्या अनुषंगाने अनेक नवीन घटनांचा समावेश करण्यात आल्याने कथेतील घटनांचा वेग चित्रपटात उतरलेला नाही. लेखकाने कथेतील मानसिक संघर्ष ज्या प्रभावीपणे आणि भाषेच्या जोरकसपणे व्यक्त केलेले आहे ते प्रत्यक्ष चित्रपटातून दृश्यरूपाने ताकदीने साकारलेले असल्याने अन्य घटनांच्या साहाय्याने चित्रपट स्वतंत्र कलाकृती म्हणून ठसा उमटविताना दिसतो.

३. व्यक्तिचित्रणात होणारे बदल

कथेत लेखक व्यक्तींच्या भावनांचा किंवा विकारांचा आविष्कार सूचक उद्गारातून, तिचे मुद्राविष्कार, हालचाली व आवाजातील चढउतार यांच्या वर्णनातून करतो. चित्रपटात चेहऱ्यावरील भावाद्वारे नटाला मनातल्या अव्यक्त व अदृश्य भावना व्यक्त स्वरूपात प्रेक्षकांसमोर सादर कराव्या लागतात. त्यामुळे कथेतील व्यक्तिचित्रणापेक्षा चित्रपटात अभिनयाने साकारलेल्या व्यक्तिरेखा वेगळेपणा घेऊन येताना दिसतात.

व्यक्तिचित्रणातील बदल आणि व्यक्तिरेखांची घातलेली भर याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

अनंता

कथेत निवेदनाने येणारी 'अनंता' ही व्यक्तिरेखा चित्रपटात दृश्यरूपाने ओमपुरीसारख्या तडफदार नटाने आपल्या कुशल अभिनयाने 'अनंत वेलणकर' उर्फ 'वेली' या नावाने साकारलेली आहे. कथेचा नायक असणारा अनंताची व्यक्तिरेखा

कथेत बापाच्या वर्चस्वाखाली दुय्यम ठरताना दिसते. तर चित्रपटाचा खऱ्या अर्थाने नायक अनंत वेलणकर हाच आहे. बापाच्या दबावाखाली वागताना अनंताला स्वतःचे कोणतेही निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य नाही. त्याच्या संपूर्ण जीवनाची दोर बापाच्या हातात आहे. अनंताचा विचार करताना बापाचे अस्तित्त्व कथेत सतत जाणवत राहते. चित्रपटातील अनंत वेलणकर काहीसा स्वच्छंदी, मोकळेपणाने वावरताना दिसतो. अनंत वेलणकर उमदा, प्रामाणिक, संवेदनाशील, मध्यमवर्गीय तरूण पोलिस सब्-इन्स्पेक्टर आहे. कथेइतका बापाचा प्रभाव त्याच्यावर येथे जाणवत नाही. पोलिसखात्यातील भ्रष्टाचारामुळे आणि समाजातील कुजत चाललेली नीतिमत्ता याविरूद्ध संघर्ष करताना अनंत निडर दिसतो. कथेत केवळ आई व बाप यांच्याभोवती फिरणारी अनंताची व्यक्तिरेखा चित्रपटात पोलिसखात्यातील अन्य सहकाऱ्यांसोबत आणि व्यवसायाशी निगडीत अन्य काही पात्रांसोबत येताना दिसते..

अनंताला पोलिसखात्यात जबरदस्तीने घालणारा बाप, घराण्याच्या तेजस्वी पूर्वपरंपरेप्रमाणे अनंताविषयी मोठी आशा बाळगून असणाऱ्या बापाला कथेप्रमाणे चित्रपटातही अनंता कोणतेच प्रत्युत्तर करत नाही. हळव्या हृदयाचा अनंता पोलिसखात्यात गेल्यावर हळूहळू निब्बर बनतो. त्याच्या जीवनाला या व्यवसायामुळे एक लय, गती प्राप्त झालेली आहे. अनंतचा पोलिस खात्यातील रूबाब आणि त्याचे व्यक्तिमत्त्व लेखक अचूक शब्दात पकडतो. उदा. “खाकी कपडे चढवून रिव्हॉल्वरचा पट्टा अडकवताना जग जिंकायला निघालेल्या शिकंदरासारखं वाटू लागलं. साध्या चालण्यात टेच होता. आड येणारी फडतूस गोष्ट बेगुमान झटकली जात होती. आवाजात हुकूम भरत राहिला. मोटारसायकल वाऱ्यावर उडवत जाताना ट्रॅफिक पोलिस मढ्यासारखा ताठ होताना दिसू लागला. धावत्या वेगात पोलिस स्टेशनच्या पायऱ्या चढताना आठ-दहा सॅल्यूट मागे टाकले जात. नजर हुकूमी

झाली. बकल काळं पडलेला हवालदार बाजूला जाऊन ब्रासो लावताना दिसायचा. केव्हातरी वाटायचं, हे बळ कुठून आलं आपल्यात ? बापाचं शरीर बोलत होतं. सत्ता हातात होती. बुटातली पावलं टेचात पडत होती.” (‘सूर्य’ कथा, पृ. ८) पोलिसखात्यात आल्याने अनंता बापासारखाच बनत चाललेला होता. आपल्यात होणारा बदल अनंताला प्रकर्षाने जाणवतो. कथेत निवेदनाने साकारलेली अनंताची व्यक्तिरेखा चित्रपटात पडद्यावर ओमपुरींनी अभिनयाने त्याच्या मनातील खळबळ, भावना, संघर्ष तेवढ्याच ताकदीने प्रभावीपणे व्यक्त केलेला आहे. मुंबईतील पोलिस खात्यातील खाकी रंग घेऊन कामात मनापासून समरसण्याच्या प्रयत्नात असलेला अनंत वेलणकर चित्रपटात उठून दिसतो.

बापाची आईशी असणारी वागणूक लहानपणापासून निमूटपणे पाहणार, बापाचा घरातील दरारा, सरकारी खाक्या, स्वतःचे निर्णय व मते दुसऱ्यांवर लादताना, बापाच्या राकट व कणखर स्वभावाने भयभीत असणारा अनंता कोणत्याही प्रकारचा विरोध न करता आईच्या सांगण्यावरून नेहमी शांत राहतो. मुंबईला दाखल झाल्यावरही पत्राने उपदेशाचे डोस पाजणाऱ्या बापाबद्दल अनंता चिडून आहे. बापाला त्याच्या कोणत्याच पत्राचे उत्तर न पाठवता अनंता आईला काळजीने आपली खुशाली कळवताना कामाचा ताण असूनही तसे कळवत नाही. आईची आपल्यावरील माया, प्रेम याची अनंताला जाणीव आहे. बापाचे सर्व अन्याय केवळ आपल्या मायेखातर आई सोसत असल्याचे आईने बोलल्याने अनंता तिच्याविषयी काळजीग्रस्त असताना दिसतो. कथेत अनंताभोवती आईचे असणारे अस्तित्व चित्रपटात तितकेसे जाणवत नाही. अन्यायाविरुद्ध लढताना कर्तव्यनिष्ठ अधिकारी म्हणून अनंत आईपासून थोडा दूर गेलेला असला तरी तिच्याविषयीचे प्रेम तो विसरू शकत नाही. म्हणूनच कथेत आईला मारहाण करणाऱ्या बापाला कधीही

न बोलणारा अनंता चित्रपटात आपला हा राग दारूच्या नशेत असताना व्यक्त करताना दिसतो. अनंताच्या टेबलवरील 'आईचा फोटो' कॅमेऱ्याने प्रभावीपणे टिपल्याने त्याचे आईबद्दलचे प्रेम दिग्दर्शकाने अशा रीतीने दर्शविलेले आहे.

कथेत जोत्स्नाच्या नकळत प्रेमात पडत असणारा अनंता बापाच्या भितीने कोणतेच पाऊल उचलत नाही. बापाचा प्रभाव नेहमीच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर पडलेला दिसतो. चित्रपटात जोत्स्ना ही अनंतच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण व्यक्ती आहे. तिच्या प्रेमात गुंतलेला अनंता तिच्याविषयी बरीच स्वप्ने पाहताना दिसतो. अनंतची प्रेयसी असणाऱ्या जोत्स्नाच्या सहवासातून आणि त्या दोघांच्या होणाऱ्या भेट्टींच्या प्रसंगातून अनंतची व्यक्तिरेखा काहीशा प्रमाणात विकसित होताना दिसते.

पोलिसी व्यवसायाशी निगडीत वातावरणामुळे दारू व सिग्रेटचे व्यसन करणारा अनंता चित्रपटात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या वेळोवेळी अपमानाबद्दल व्यसनाच्या अति आहारी गेलेला दिसतो. दारूच्या नशेत असणाऱ्या अनंतची व्यक्तिरेखा प्रकट करताना ओमपुरी राकट व आडदांड देहयष्टीने ही बेभान अवस्था 'नाट्य' पूर्ण रीतीने साक्षात साकार करताना दिसतात. एक सात्विक व्यक्ती असणारा चित्रपटातील अनंत वेलणकर कथेत मात्र एका केसच्या संदर्भात बाईच्या जाळ्यात सापडतो. त्या स्त्रीने दिलेल्या देहाची लाच स्विकारणारा कथेतील अनंता कोणी आदर्श माणूस नाही, तर एक सामान्य व्यक्ती म्हणून आलेला आहे. पोलिस हादेखील एक माणूसच असतो. त्यांनाही भावभावना असतात हे लेखक येथे प्रकट करताना दिसतो. चित्रपटात अनंत वेलणकर हा आदर्शवादी पोलिस अधिकारी आहे. त्यामुळे कोणतेही गैरकृत्य तो करत नाही. आरोपींना बेदम मारहाण करताना काहीवेळा हिंस्र होणारा अनंत, त्याचा रागीट भाव आणि त्याचवेळी जोत्स्नाशी

प्रेमळ प्रियकर म्हणून वागणाऱ्या अनंताच्या, चेहऱ्यावरील हे विविध भाव दिग्दर्शक अचूकपणे छायाचित्रणाने टिपताना दिसतो. ओमपुरींनी ही भावना व्यक्त करताना कोणत्याही प्रकारचा अतिरेक केलेला नाही. चित्रपटात डायलॉगबाजीला फाटा देऊन दृश्यातून कथा सांगण्यावर बऱ्याच ठिकाणी भर दिलेला आहे. उदा. बापाविषयीचा राग, वरिष्ठांकडून विनाकारण होणारी निंदा-अपमान सहन करताना अनंताच्या चेहऱ्यावरील संताप दृश्यातून प्रभावीपणे टिपलेले आहेत.

चित्रपटात पोलिस स्टेशनमध्ये येणाऱ्या तक्रारींवर ताबडतोब जबाबदारीने अॅक्शन घेताना अनंत कोणतीही तमा न बाळगता गुन्हेगारांना अटक करताना दिसतो. पुलिस युनिफॉर्ममध्ये असताना अनंत स्वतःची खास छाप पाडताना दिसतो. तसेच रामा शेड्डीशी होणारा संघर्ष, त्याच्या अवैध धंद्याबद्दल नाराजी व्यक्त करणाऱ्या अनंतला कोणीच साहाय्य करत नसल्याने तो नेहमी तीव्र संतापात दिसतो. रामाच्या व अनंतच्या संघर्षातून त्याच्या अनेक ठिकाणी होणाऱ्या भेटीतून 'अनंतची' व्यक्तिरेखा विकसित केलेली दिसते. रामाच्या बिनधास्त व निडर वागण्याने अनंतच्या व्यक्तिमत्त्वाला वेळोवेळी माघार घ्यावी लागते आणि यावेळी त्याच्या चेहऱ्यावरील भाव बरेच काही सांगून जाताना दिसतात.

अन्य पात्रांसोबत म्हणजे हैदरअलीसोबत अनंत मोकळेपणाने वागताना दिसतो. हैदरअलीचे मार्गदर्शनपर सल्ले अनंतला सहकार्याच्या भावनेतून आलेले दिसतात. अनंतला नेहमीच पोलिसखात्यातील डावपेच ओळखून वागण्याबद्दल सांगताना हैदरअली मित्रत्वाची भावना व्यक्त करताना दिसतो. तसेच पुलिस सब्-इन्स्पेक्टर गुप्ते व पुलिस सब्- इन्स्पेक्टर भोसले या सहकाऱ्यांसोबत अनंत मनापासून हास्यविनोद करताना स्वच्छंदी दिसतो. तर त्याचवेळी वरिष्ठांकडून होणारा अपमान सहन करू न शकल्याने अनंत नेहमी निराश दिसतो.

कथेच्या छोट्या अवकाशात लेखक अनंताची व्यक्तिरेखा, त्याची मानसिकता प्रकट करण्यात यशस्वी झाल्याने कथा वाचकांच्या मनाची पकड घेताना दिसते. कथेतील मर्यादित असणारी अनंताची व्यक्तिरेखा चित्रपटात खूपच विकसित केलेली आहे. 'अर्धसत्य' चित्रपटात अनंतचे विचार, त्याच्या सभोवतालचा परिसर, इतरांशी त्याचा संबंध, त्याच्या आयुष्यात घडणाऱ्या घटना दृश्यरूपाने ओमपुरींनी अभिनयकौशल्याने साकारल्याने दिग्दर्शकही तितकाच यशस्वी झालेला दिसतो. अनंतचा तणावग्रस्त चेहरा, विस्मय, क्रोध, निराश, दुःख, संताप व हताशपणा हे सारे भाव एकापाठोपाठ एक चेहऱ्यावर कसदार अभिनयाने ओमपुरीं साकार करतात.

अनंताचा बाप

'बापाची जबर कांक्षा. बेटा सवाई व्हावा' या कथेच्या सुरूवातीच्या वाक्यापासूनच लेखक बापाची मुलाकडून असणारी अपेक्षा व्यक्त करताना दिसतो. आपल्या अपेक्षापूर्तीसाठी लहानपणापासूनच अनंतावर शिस्तीचे संस्कार करणाऱ्या बापाची व्यक्तिरेखा अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. कथेतील त्याचे स्थान, व्यक्तिमत्त्व सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत लेखकाने भाषाशैलीच्या जोरावर निश्चित पेललेले आहे. कथेतील महत्त्वपूर्ण अशा या व्यक्तिरेखेला चित्रपटात काहीसे दुय्यम स्थान प्राप्त झालेले आहे. पोलिसखात्यात फौजदार असणारा बाप चित्रपटात हेडकॉन्स्टेबल (जमादार) म्हणून दिसतो.

बापाच्या दहशतीखाली वागणारा अनंता बापाचा मुलगा आहे. बापाच्या भीतीपोटी त्याच्या संस्कारांच्या छत्रछायेखाली वागणारा अनंता कथेइतका भित्रा, दबावग्रस्त चित्रपटात दिसत नाही. सुरूवातीपासूनच त्याचे स्वतंत्र अस्तित्व तेथे दिसून येते. बाप-मुलगा यांच्यातील मानसिक संघर्षाभोवती गुंतलेली ही बीजकथा आहे. लेखकाने बापाचे व्यक्तिचित्र उभे करताना त्याचा रागीट, कणखर

स्वभाव धारदार भाषाशैलीने व्यक्त केलेला आहे. उदा. 'त्याच्या निवडुंगाच्या बोंडासारख्या डोळ्यांची फिरत श्वापदासारखी. जुबान बेगुमान बाहेर तसाच घरात दारा दांडगा' ('सूर्य' कथा, पृ. १). चित्रपटात बापाच्या व्यक्तिरेखेला काहीसे दुय्यम स्थान असले तरी पोलिसातला मगुर बाप अमरीशपुरी या जाणकार नटाने अभिनय कौशल्याने हुबेहुब साकार केलेला आहे. चित्रपटाच्या सामाजिक आशयात पोलिसाखात्यातील भ्रष्टाचाराने उद्विग्न अनंताला बापाशी चाललेल्या मानसिक संघर्षाखेरीज अन्य संकटांना सामोरे जाताना अनंत बापापासून बाजूला पडताना दिसतो. बापाचे कथेतील असणारे अस्तित्व चित्रपटात तितक्याच तिब्रतेने येत नाही. अनंताचा विचार करताना चित्रपटातील बाप अनंताच्या व्यक्तिचित्रापासून काहीसा दुरावलेला दिसतो. मुख्य तीन पात्रांभोवती फिरणारी कथा चित्रपटात अन्य सहकलांसोबत साकार होताना बाप व आईला दुय्यम स्थान प्राप्त होते. कथेतील संगतीत उत्कटतेने येणारा बाप चित्रपटाच्या प्रवाहात चपखल बसलेला नाही. उदा. कथेत सुरूवातीपासूनच बापाचा अनंतावरील दबाव, अनंताच्या भविष्याचा निर्णय घेताना अनंताला कोणत्याही प्रकारे विचारणा न करता घराण्याच्या वंशपरंपरेप्रमाणे पोलिसात भरती करणारा बाप, त्याच्यावर वेळोवेळी उपदेशांचा वर्षाव करताना व वर्चस्व गाजविताना बाप चित्रपटात काही प्रसंगी कारण नसताना येताना दिसतो.

कथेतील बापाच्या केवळ चाहूलीनं भिणारा अनंता, त्यांच्या डोळ्यातील धाकापुढे नमताना एकही शब्द न काढता शांतपणे सर्व ऐकत असतो. बापाच्या भितीपुढे अनंता आपल्या इच्छांना विसरून त्याच्या सूचनेप्रमाणे निर्णय घेताना दिसतो. चित्रपटात अनंता बापाच्या दबावाखाली पोलिसात आला असला तरी त्याचे स्वतंत्र जग तेथे वसलेले आहे. ज्योत्स्नाच्या बाबतीतला निर्णय बापाच्या कडक स्वभावामुळे न घेणारा अनंता चित्रपटाच ज्योत्स्नाच्या आकंठ प्रेमात आहे.

अनंताला आणि त्याच्या आईला किंमत न देणारा बाप त्यांच्या भावनांनाही थारा देत नाही व स्वतःचे नियम घरात चालवताना मगूर दिसतो. अनंतावरील बापाचा प्रभाव, आईशी असणारी टोकाची भूमिका, तिच्यावर अन्याय-अत्याचार करणाऱ्या बापाची भूमिका अमरीशपुरी कसदार अभिनयाने उत्कट व अप्रतिम साकार करतात. त्यांच्या आवाजातील जरब, डोळ्यांतील राग, दणकट शरीरयष्टी आणि सूचक हालचालींद्वारे हे स्पष्ट होताना दिसते.

पोलिसात गेलेल्या अनंताला अनेक प्रकारच्या सूचना देणारा बाप प्रत्येक पत्रातून त्याला सल्ले देतो. बापाच्या या पत्रांनी वैतागलेला अनंताचा व त्याचा संघर्ष तीव्र होत आहे. चित्रपटात पत्रव्यवहार न करता थेट अनंताला मुंबईला भेटायला जाणारा बाप केवळ त्याच्यावर वर्चस्व गाजविण्यासाठी आलेला वाटतो. अनंताला लग्नाविषयी कधीही न विचारणारा बाप चित्रपटात अनंतला त्याच्यासाठी मुलगी निवडल्याचे सांगतो व त्या मुलीशीच लग्न करण्याचा हुकूम देतो. अनंतने या लग्नाला नकार दिल्याने बापाला आलेला राग, संताप अमरीशपुरी चेहऱ्यावर प्रत्ययकारी साकार करतात. मुंबईतील धकाधकीच्या जीवनातून आणि संघर्षमय वातावरणातून बदली करून गावी येण्यास सांगताना बाप अनंताविषयी काळजी वाहताना दिसतो. परंतू त्याच्या तापट स्वभावामुळे शब्दांतील प्रखरपणाने त्याची काळजीची भावना ही चेहऱ्यावर प्रखर दिसते. लहानपणापासून अनंतावर संस्कार करणारा बाप शिस्तप्रिय व संस्कारशील आहे. चित्रपटात मात्र बाप अनंतसोबत उध्वस्त मनस्थितीत दारू पिताना दिसत असल्याने त्याचे स्थान, वचक कमी होताना दिसते. नशेतील धुंदी चढलेला आविर्भाव अमरीशपुरी ताकदीन व्यक्त करतात. बापाच्या भितीपोटी पोलिसात गेलेला अनंता खात्यात वर चढत जाताना बापासारखाच निब्बर होतो. अनंताचा राकट व रापलेला चेहरा त्याच्या शरीरयष्टीत

झालेला बदल, स्वभावात झालेल्या बदलाने बापाची झालेली दीनमय अवस्था लेखक समर्पक शब्दात व्यक्त करतो. चित्रपटात अमरीशपुरी हा अभिनय सहजच करताना दिसतात.

कथेत नसलेल्या एका प्रसंगाद्वारेही बापाची व्यक्तिरेखा विकसित केलेली आहे. अनंतने लॉकअपमध्ये एका सामान्य कैद्याची दारूच्या अति नशेत असताना हत्या केल्याने त्याला निलंबित केले जाते. पेपरमध्ये ही बातमी वाचताना बाप दोलायमान अवस्थेत असताना एकीकडे अनंताविषयी राग आणि दुसरीकडे त्याची काळजी व्यक्त करताना दिसतो.

कथेच्या प्रवाहात अतिशय महत्त्वपूर्ण असणारी बापाची व्यक्तिरेखा लेखकाने भाषाशैलीच्या सामर्थ्याने यशस्वी केलेली आहे. चित्रपटात काहीशी दुय्यम ठरणारी बापाची व्यक्तिरेखा अमरीशपुरींनी अभिनयसामर्थ्याने सकस वठविल्याने ती नक्कीच ध्यानात राहताना दिसते.

अनंतची आई

कथेप्रमाणे चित्रपटातील अनंताची आई चूल आणि मूल यात व्यस्त असणारी पुरुषप्रधान संस्कृतीने लादलेले सर्व नियम घेऊन जगणारी सोशिक स्त्री आहे. चित्रपटातही आई नेहमी निमूटपणे वागताना काळजीत असताना दिसते. आईची लाचार अवस्था अगतिकता चित्रपटात माधुरी पुरंदरे या नवख्या अभिनेत्रीने खुबीने वठविलेली आहे. वयस्कर आईची भूमिका साकार करताना त्या यशस्वी झालेल्या आहेत. आईसारखाच हळवा व भावनाशील अनंता आपल्या मनातील खळबख, राग निःसंकोचपणे आईपुढे मांडतो. बापाच्या तिरसट स्वभावाने बापापासून दुरावलेल्या अनंतची आईशी वात्सल्यपूर्ण जवळीक झालेली आहे. कारण तिच्याशिवाय आपले मन अनंताला अन्य कोणाजवळ मोकळे करता येत

नाही. नवऱ्याच्या धाकात संसार करणारी आई स्वतः शांत राहते व अनंतालाही नेहमी शांत राहण्याचा सल्ला देताना अगदी लाचार आहे. कथेप्रमाणे चित्रपटातही बापाने आईला केलेली मारहाण पाहणारा अनंता आईविषयी तिळतिळ तुटताना दिसतो. कथेत घराच्या चार भिंतीबाहेर कधीही न पडलेली आई चित्रपटात मात्र शेजारीच असणाऱ्या नदीवर पाणी आणण्यासाठी जाताना दिसते. कथेत स्वयंपाकघरापासून ते अंगणापर्यंत तिचा वावर आहे. अनेक वर्षे माहेरी न पाठवणाऱ्या नवऱ्याबद्दल आई कोणताही राग व्यक्त करत नाही. नवऱ्याचा कडक स्वभाव जाणणारी आई आपल्या मुलाच्या आधारावर जगताना दिसते. संसाराच्या वणव्यात जळणारी आई मुलासाठी नवऱ्याचा अन्याय-अत्याचार सहन करते. एक सोशिक स्त्रीची भूमिका माधुरी पुरंदरे यांनी यथातथ्य उभी केलेली आहे.

घरातील सदान्कदा तापलेलं वातावरण, सरकारी खाक्या, कैद्याप्रमाणे होणारी वागणूक, कधीही चार गोड शब्द ऐकायला मिळत नसले तरी आई आपल्या परंपरेप्रमाणे नवऱ्यालाच सर्वस्व मानताना दिसते. अनंताचा लाघवी स्वभाव, त्याच्याविषयी सतत काळजीत असणारी, वात्सल्यपूर्ण माता चित्रपटात तितक्याच प्रकर्षाने दिसते. पोलिस खात्यात गेलेल्या अनंताविषयी आई नवऱ्याला सतत त्याच्या तब्बेतीविषयी विचारत असते. कथेत अनंताला नेहमी शांत राहण्याचा, मन मारण्याचा सल्ला देणारी आई चित्रपटात अनंताच्या नोकरीचा नकार थोड्याशा धाडसाने परंतू भीतभीतपणे बापाला सांगताना बाप आईला रागाने थोबाडीत मारतो. बायकोचा कधीही बायको म्हणून विचार न करणारा बाप तिच्यावर नजरांच्या धाकाने वचक दाखविताना दिसतो. नवऱ्याच्या चाहूलीने सैरभैर होणारी आई त्याच्या तालावरच नाचताना मुलाच्या आधारावरच जगणारी आहे. भयग्रस्त

गृहिणीची, नेहमी दुःख, हालअपेष्टा सहन करणाऱ्या सोशिक स्त्रीची भूमिका वठविण्यात माधुरी पुरंदरे यशस्वी झालेल्या आहेत.

कथेत आईशी पत्रांद्वारे जवळीक साधणारा अनंता चित्रपटात काहीसा दुरावलेला आहे. आईवर त्याचे प्रेम, माया, आस्था चित्रपटात त्याच्या टेबलावरील आईचा फोटो कॅमेऱ्याने अचूक टिपून त्याच्या भावना व्यक्त केलेल्या दिसतात. आईविषयी सतत काळजी करणारा, तिचे बापाबरोबर राहणे याविषयी चिंता करणारा अनंता चित्रपटात अन्य संकटांशी सामना करताना आईशी दुरावताना दिसतो.

जोत्स्ना गोखले

मूळ कथेमध्ये अनंताच्या महाविद्यालयातील बॅडमिंटनच्या खेळातील त्याची पार्टनर म्हणून यासंदर्भाने आलेली जोत्स्नाची व्यक्तिरेखा चित्रपटात लक्षणीय स्वरूपात विकसित केलेली आहे. बापाच्या भितीमुळे जोत्स्नाच्या ऑफरला न स्विकारणारा अनंता चित्रपटात तिच्या प्रेमात गुंतलेला आहे. कथेत जोत्स्नाच्या आठवणीने फुलणारा अनंता आईजवळ आपले मन मोकळे करताना दिसतो. चित्रपटात अनंताच्या व जोत्स्नाचे प्रेमाचे उपकथानक असल्याने जोत्स्नाची व्यक्तिरेखा अधिक ठळक स्वरूपात दिसते.

चित्रपटात अनंत वेलणकरला नववर्षाच्या पार्टीमध्ये भेटलेली जोत्स्ना गोखले ही प्राध्यापिका आहे. पार्टीमध्ये होणारी ओळख व त्यानंतरच्या होणाऱ्या भेटीतून अनंत व जोत्स्नाचे प्रेम बहरू लागते. पोलिस युनिफॉर्ममध्ये भेटलेल्या अनंताला पाहून आश्चर्य व्यक्त करताना जोत्स्ना म्हणते, 'मैंने पहचाना नहीं आप यह ड्रेस में बिल्कुल अलग नजर आते हो. मुझे मालूम नहीं आप पुलिस में है.' या प्रसंगात दोघांच्या संवादातून मोकळेपणा दिसतो.

अनंतला वेळोवेळी समजून घेणारी, त्याची काळजी करणारी मार्गदर्शनपर हितचिंतक म्हणून जोत्सना चित्रपटात प्रकर्षाने उठून दिसते. अनंतच्या जीवनात अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान असणारी जोत्सना कथेपेक्षा चित्रपटात वेगळेपणा घेऊन येते. पोलिसखात्यात असणाऱ्या अनंतला दारूचे व्यसन असल्याचे परिचित असलेली जोत्सना त्याच्या या व्यसनामुळे सतत चिंताग्रस्त आहे. अनंतकडून दारूच्या व्यसनापासून दूर राहण्याचे वचन घेणारी जोत्सना मनापासून त्याची चौकशी करताना व आधार देताना दिसते. अनंतविषयी द्विधा मनस्थितीत असणारी व अनंतला अनेकदा भेटूनही त्याच्या स्वभावाविषयी जाणू न शकणारी जोत्सना तिची मैत्रीण स्नेहाला म्हणते, “देखो, जब कभी कोई मिल जाता है, ऐसेही, बगैर कारण, एक्सिडेंटली और यकायक फील होता है, कि ये ठीक वैसा ही है जिसके साथ शादी कर के अच्छा लगेगा सुंदर, रौबीला, तौरतरीकोवाला.... पर हम तो उसके बारे में कुछ भी नहीं जानते और हम उस फीलिंग को झटक देते है वह दुबारा टकरा जाता है, तिबारा भी और हम उसके बारे में कुछ और, और जादा जानते चले जाते है और उसी पल ये एहसास भी होता रहता है कि हम उसे कतई नहीं जानते..... उसकी दुनिया और हमारी दुनिया बहुत अलग है..... कोई मेल नही है दोनों में...”

(‘अर्धसत्य’ चित्रपट)

अनंतला सतत मार्गदर्शन करणारी, आधार देणारी जोत्सना पोलिस खात्यातील भ्रष्टाचार, अत्याचाराच्या बातम्या वाचून त्याला ही नोकरी सोडण्यास सांगताना चिंतीत आहे. अनंताच्या शीघ्र रागाला जाणून असणारी, त्याच्या हातून कोणतेही वाईट कृत घडू नये म्हणून जोत्सना एकदा त्याला नोकरी सोडण्यास सांगताना, ‘मेरा पती पुलिसवाला नहीं होगा.’ या तीव्र शब्दात आपले मत व्यक्त करते. अनंतवर मनापासून प्रेम करताना जोत्सना आपल्या प्रेमाच्या आधारे त्याच्या

वागण्यात, स्वभावात बदल घडवू इच्छिते. कायद्यावर नितांत श्रद्धा असणाऱ्या आणि जोत्स्नाच्या सांगण्यावरूनही पोलिसातील नोकरी न सोडणाऱ्या अनंतच्या हातून एका सामान्य आरोपीचा मृत्यू होतो. या कारणावरून निलंबित झालेल्या अनंतला या प्रसंगी जोत्स्ना कोणतीही साथ देऊ शकत नाही. आणि त्या दोघांचे प्रेम येथेच संपुष्टात येते.

चित्रपट कथानक प्रवाही करण्यात अनंत व जोत्स्नाची प्रेमकथा उपकारक ठरलेली आहे. अनंत वेलणकरच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण असणारी जोत्स्नाची व्यक्तिरेखा स्मिता पाटील यांनी अप्रतिम अभिनयाच्या जोरावर ठसविलेली आहे. साधे राहणीमान, मध्यमवर्गीय सुशिक्षित तरूणी, अभिनयाची असणारी जाण यामुळे ही व्यक्तिरेखा नक्कीच लक्षात राहते. जोत्स्नाच्या असण्याने चित्रपटाला सौंदर्याचा स्पर्श लाभलेला आहे. अनंतच्या व तिच्या भेटीप्रसंगी त्यांच्यातील भावस्पर्शी संवादातून दिग्दर्शकाने चित्रपटातील ताण काहीसा कमी करून एक हलकाफुलकी जवळीक साधलेली आहे. स्मिता पाटीलने या भूमिकेतील बारीकासरीक छटा नेमकेपणाने व्यक्त केल्याने जोत्स्नाची व्यक्तिरेखा उठावदार ठरलेली आहे.

अन्य व्यक्तिरेखा

रामा शेड्डी

मूळ कथेत नसणारी रामाची व्यक्तिरेखा चित्रपटात नव्याने समाविष्ट करण्यात आलेली आहे. चित्रपटात खलनायकाच्या भूमिकेत असणाऱ्या रामाची व्यक्तिरेखा सदाशिव अमरापूरकरांनी साकारलेली आहे. चित्रपटातील अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी ही व्यक्तिरेखा आहे. रामा शेड्डी चित्रपटात अवैध धंद्याचे स्वरूप दर्शविण्यासाठी गुन्हेगारी जगतातील एक अड्डल गुंड म्हणून दिसतो. रामाच्या दोन

नंबरच्या धंद्यांना पायबंद घालणारा चित्रपटाचा नायक पुलिस सब्-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकर व रामा यांच्यातील संघर्ष चित्रपटात प्रकर्षाने दाखविलेला आहे. अनंतचा प्रतिस्पर्धी या नात्याने रामाची व्यक्तिरेखा दिसते. सत्तेच्या व पैशाच्या बळावर पोलिसखात्याला आपल्या बोंटावर नाचवणारा रामा चित्रपटात जिगरीनं वावरताना आणि आपल्या वर्तणुकीतून नोकरशाहीला बेदरकारपणे धुडकावताना दिसतो. प्रामाणिक व जिगरबाज अनंत वेलणकरने आपल्याशी सहकार्य न केल्याने त्याला प्रत्येक ठिकाणी अपमानित करणारा, शह देणारा रामा धूर्तपणे अनंतशी वागताना दिसतो. अनंतच्या स्वाभिमानाला डिवचल्याने रामाचा शेवट अत्यंत क्रूरपणे अनंतच्याच हातून होतो. सदाशिव अमरापूरकरांनी आपल्या चेहऱ्यावरील भाव, वाक्यांची नस पकडून केलेली फेक यामुळे अत्यंत झोकदार अभिनय साकार झालेला आहे.

मायकेल लोबो

‘मायकेल लोबो’ ही व्यक्तिरेखा मूळ कथेत नाही. चित्रपटात अनंत वेलणकरच्या विचारांशी मिळते-जुळते ‘मायकेल लोबो’ हे पात्र आहे. ‘पाहुणा कलाकार’ म्हणून दिसणारा मायकेल लोबो ची भूमिका नसरूद्दीन शहा या नटाने चपखल वठविलेली आहे. अतिशय तापट स्वभावाच्या पण प्रामाणिक, निर्भय मायकेल लोबोला पोलिसांच्या नोकरीतून निलंबित केलेले असल्याने तो दारूच्या आहारी गेलेला आहे. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांशी न पटल्याने त्यांची ही अवस्था झालेली आहे. दारूड्याच्या भूमिकेत मळलेले कपडे, डोळ्यातील धुंदी, चेहऱ्यावरील आविर्भाव, तोल सांभाळत बोलणे या सर्व अभिनयात अतिरेक न करता केलेली अप्रतिम भूमिका एक वाकबगार नट म्हणून लक्षात राहताना दिसते. सत्याने वागणारा मायकेल भ्रष्टाचारी पोलिसखात्यात टिकू शकत नाही आणि अतिव्यसनाने स्वतःचे

जीवन उध्वस्त करताना दिसतो. त्याची खिळखिळी झालेली आर्थिक परिस्थिती व दयनीय अवस्था दिग्दर्शकाने अचूक टिपलेली आहे. लाचार अवस्थेत अनंतला पैसे मागणाऱ्या लोबोला पाहून अनंत आपल्या भविष्याविषयी विचारमग्न होताना दिसतो. स्वतःला शेवटपर्यंत सावरून न शकलेल्या लोबोचा बेवारशाप्रमाणे मृत्यू अनंतच्या जिह्वारी लागतो. नसिरुद्दीन शहांनी तडफदार भूमिकेने या व्यक्तित्तेखेला जीवनदान दिलेले आहे.

हैदरअली

मूळ कथेत नसणारी ही व्यक्तित्तेखा चित्रपटात नव्याने घडलेली आहे. अनंताचा वरिष्ठ सहकारी अधिकारी म्हणून हैदर अली म्हणजेच शफी इनामदार या जाणकार नटाने सामर्थ्याने ही भूमिका पेललेली आहे. अनंतला मार्गदर्शनपर उपदेश करणारा हैदर अली पोलिस खात्यातील भ्रष्ट राजनीती ओळखूनही शांत राहताना अनंतलाही शांतपणे नोकरी करण्यास सांगताना दिसतो. भ्रष्ट कारभाराविरुद्ध आवाज उठवूनही फायदा होणार नसल्याचे ओळखूनच हैदरअली या कारभाराकडे दुर्लक्ष करून स्वतःही त्यात मिसळून जाताना दिसतो. अनंतला लोबोच्या प्रामाणिकपणाने झालेली अवस्थेची आठवण करून देत या व्यवस्थेचा भाग होण्यास सांगताना दिसतो. बरेच दिवस पोलिसात काढलेल्या हैदर अलीला अनंतच्या अनेकवेळा नवखेपणाने केलेल्या लफड्यावरून कीव येताना दिसते. अनंतला एका संकटातून सोडवताना हैदर अली समजावताना म्हणतो, “हडबडी ले काम नहीं चलेगा. जो भी करना हो, थंडे दिमागसे और बिना वक्त गवाएँ. छोटे खुदा बडे खुदाओं को ही सुनते है. शायद दिल्ली जाना पडे.” अनंत आणि हैदर अली हे वरिष्ठ-कनिष्ठ अधिकारी असले तरी पोलिस ऑफिसर्सच्या लकबी, दोघांच फटकून वागण्यातलं अंतर या संवादात अभावितपणे जाणवताना दिसतं.

व्यक्तिचित्रणात झालेला बदल पाहता मूळ कथेतील अनंता, अनंताचा बाप, अनंताची आई व जोत्स्ना गोखले या व्यक्तिचित्रांचा विकास झालेला आहे. या पात्रांची भूमिका करणाऱ्या कलाकारांनी त्यांच्या व्यक्तिचित्रांना अभिनयशैलीने जीवनदान दिलेले आहे. चित्रपटाच्या आंशयाच्या अनुषंगाने कथेची योग्य मांडणी करण्याकरिता अधिक पात्रांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. त्यात रामा शेटी, मायकेल लोबो, हैदर अली या मुख्य पात्रांचा समावेश होतो. पात्रांचा अभिनय उठावदार होण्यासाठी योग्य प्रकाश योजना त्याचबरोबर योग्य वातावरण निर्मिती आणि कॅमेऱ्याचा मार्मिकतेने केलेला वापर याचाही उपयोग झालेला आहे.

४. कथानकाचा झालेला विस्तार

तृतीयपुरूषी सर्वसाक्षी निवेदनाने सांगितलेली मूळ 'सूर्य' कथा कौटुंबिक स्वरूपाची आहे. बापाच्या इच्छापूर्तीसाठी एका व्यक्तिमत्त्वाचा होणारा कायाकल्प आणि बाप-मुलगा या दोघांना मूकपणे सांभाळणारी आई यांचे चित्रण कथेत आहे. 'अर्धसत्य' चित्रपटाची चित्रकथा प्रायोगिक स्वरूपाची आहे आणि आजच्या हृदयशून्य, स्वार्थी व भ्रष्ट व्यवहाराचे समकालीन संदर्भ तिला जोडलेले आहेत. राजकीय भ्रष्टाचार, अत्याचार आणि फोफावणारी गुंडशाही व ती रोखण्यासाठी सज्ज असणारी नोकरशाही यामधील संघर्ष दाखविताना मूळ कौटुंबिक कथानकाचा सामाजिक संदर्भाने चित्रपटकथा प्रभावी होण्यासाठी विस्तार केलेला आहे. त्यामुळे कथेचा आशय आणि चित्रपटाचा आशय यात भेद झालेला आहे. कथेवरती आधारीत चित्रपट रूपांतर असले तरी चित्रपट स्वतंत्र कलाकृती म्हणून मान्यता पावताना दिसतो. रूपांतरीत कलाकृतीला स्वतंत्र कलाकृतीचा दर्जा द्यायचा का ? यांचे विवेचन करताना उमा दादेगावकर म्हणतात, "अनुभव, अभिव्यक्ती आणि वाङ्मय मूल्य यांचा विस्तार करून वाङ्मयीन मूल्य बदलले तर त्याला स्वतंत्र

कलाकृती मानावी लागते. कारण वाक्य, परिच्छेद आणि शब्द यामधला बदल तिथे गौण असतो.”^५

‘सूर्य’ कथा आणि त्याचे ‘अर्धसत्य’ चित्रपटरूपांतर पाहता शीर्षकापासून भेद दिसतो. कथेत ‘सूर्य’ हे प्रतीक म्हणून आहे. आपल्या मुलाने आपल्यापेक्षाही मोठे पराक्रमी व्हावे आणि घराण्याची उज्ज्वल परंपरा पूढे चालू ठेवावी अशी बापाची महत्वाकांक्षा आहे. बापाची ही महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करणाऱ्या अनंताने आपल्या भावना विसरून पूर्वपरंपरेप्रमाणे घराण्यावर ‘सूर्या’ च्या तेजस्वी रूपाने पुन्हा रणरण धरली आणि आजपर्यंत चालत आलेले हे पराक्रमाचे वर्तुळ पूर्ण केले. परंतू त्यांच्या कोमल, हळव्या मनाची येथे लाश पडली. या अर्थाने ‘सूर्य’ हे कथेचे शीर्षक समर्पक आहे. अर्धसत्य चित्रपटात पोलिस सब्-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकरचा भ्रष्ट समाजव्यवस्थेविरूद्ध प्रामाणिकपणे चाललेला संघर्ष आहे. या संघर्षात त्याला स्वतःच्या तत्वांना डावलून व नाइलाजास्तव काही तडजोडी करूनही यश प्राप्त होत नाही. सत्याने वागणाऱ्या अनंत वेलणकरचा भ्रष्टाचाराविरूद्ध चाललेला लढा शेवटपर्यंत पूर्ण न होता त्याचे हे कार्य अर्धवटच राहते. आणि अखेर तो स्वतःचा आत्मा हरवून बसतो. या अर्थाने चित्रपटाला ‘अर्धसत्य’ शीर्षक समर्पक आहे.

‘सूर्य’ कथेत घटनांचे व पात्रांचे मर्यादित जीवन चित्रण आहे. तर चित्रपटात या घटना व पात्रांचा संपूर्ण तपशील दृश्य रूपाने प्रत्यक्ष पहाताना त्याचा विस्तार झालेला आहे. बापाचा अनंतावर असणारा दबाव, लहानपणापासून कडक शिस्तीने त्याच्यावर केलेले संस्कार अनंतला पूर्वपरंपरेप्रमाणे पोलिसात देणारा बाप, बापाची एखाद्या कैद्याप्रमाणे आईशी असणारी वागणूक पाहून अनंताला येणारी चीड, बापाच्या या तिरसट स्वभावामुळे मायलेकांची होणारी तगमग, अनंताला

आईविषयी वाटणारा वात्सल्यभाव, आई-मुलाचे भावनाशील प्रसंग या घटना-प्रसंगाचे निवेदनाने केलेले उल्लेख चित्रपटात प्रत्यक्ष पडद्यावर पाहताना चित्रपटाच्या तंत्रकौशल्यामुळे परिणाम साधताना दिसतात. मनाला अजिबात थारा न देणारा आपला बाप इतका रेटाड व वैराण कसा ? या प्रश्नाने अनंता त्रस्त आहे. चित्रपटात अनंत वेलणकर बापाच्या वागण्याबद्दल विचारापासून काहीसा दूर जाऊन त्याच्या नोकरीतील अडचणींना सामोरा जाताना दिसतो.

चित्रपट कथानकाचा विस्तार करताना कथानकाचा योग्य परिणाम साधण्यासाठी व्यक्तिचित्रणांचाही विकास केलेला आहे. कथेतील अनंताचा बाप, आई यांचा चित्रपटात अन्य प्रसंगाद्वारे विकास केलेला आहे. जोत्सना गोखले आणि अनंता या व्यक्तिरेखांचा चित्रपटात केलेला विकास चित्रपटकथानक प्रवाही करताना दिसतो. कथेतील 'अनंता'चे व्यक्तित्व केवळ बाप-आई यांच्याभेवती फिरताना दिसते. चित्रपटात मात्र अन्य काही पात्रांसोबत अनंत वेलणकर स्वतःचा वेगळेपणाचा ठसा उमटविताना प्रभावी दिसतो. अनंताची कथेतील मानसिकता चित्रपटात दृश्यरूपाने व्यक्त होताना विस्तारलेली आहे.

कथेच्या गुणवैशिष्ट्यांनी युक्त आणि रूपबंधानी व्यक्त झालेला कथेचा अनुभव चित्रपटाच्या रूपबंधात जसाच्या तसा चपखल बसविणे अशक्य आहे. कथेचा अनुभव आणि चित्रपटाचा अनुभवातील फरकामुळे चित्रपट कथानकाचा विस्तार झालेला आहे. हा विस्तार करताना नवीन घटनाप्रसंगाची जोड, व्यक्तिरेखांचा विकास व भर केल्यामुळे बदललेली नवीन कलाकृती आशय व्यक्त करताना तांत्रिक घटकांच्या साहाय्याने कारागिरी साधनाता दिसते. एकूणच आशय, घटना व पात्रे निवेदनातून व्यक्त करताना भाषेच्या जोरकसपणामुळे लेखक यशस्वी झालेला आहे. 'सूर्य' कथेचे 'अर्धसत्य' हे चित्रपटरूपांतर असले तरीही चित्रपट स्वतःच्या गुणवैशिष्ट्यांनी स्वतंत्र कलाकृती म्हणून ठसा उमटविताना दिसतो.

५. निवेदन व संवादाचे स्वरूप

कथेत निवेदनाने व्यक्त होणाऱ्या आशयास संवादाद्वारे कथाभागाला गती देण्यासाठी संवाद महत्त्वपूर्ण ठरतात. कथेत शब्द हे मूळ घटक आहेत. त्याद्वारे निवेदन केले जाते. चित्रपटाच्या भाषेचे निवेदन दृश्य व ध्वनि यांच्या माध्यमातून होत असल्याने कथेतील शब्दशब्द व भाषिक कथन चित्रपटात दृश्यप्रतिमा, अभिनय आणि प्रयोग याद्वारे केले जाते. म्हणजेच कथेतील संवादाचे स्वरूप चित्रपटात पूर्णतः बदलले जाते. कॅमेऱ्याची हालचाल व पात्रांची अभिनयक्षमता ही सिनेमाची निवेदनशैली आहे. चित्रपटाला दृक्श्राव्य परिणामाची जोड असल्याने निवेदनाचे स्वरूप कॅमेऱ्याची हालचाल व पात्रांच्या अभिनयकौशल्याने संवादाद्वारे व्यक्त होते. निवेदनाचे स्वरूप भिन्न असल्याने 'सूर्य' कथा आणि 'अर्धसत्य' चित्रपट या दोन्ही कलाकृतींचा अनुभव घेण्याची पद्धतीही वेगवेगळी आहे. कथेतील उपमा रूपकादि भाषाकारांनी केलेले रसभरित वर्णन आणि वातावरण चित्रपटात प्रकाश योजना ध्वनिमुद्रण, संगीत योजना याद्वारे केलेले आहे.

'सूर्य' कथेतील तृतीयपुरुषी सर्वसाक्षी निवेदनाने कथानकाला वेग येऊन ती उलगडत जाताना कथा यशस्वी परिणात साधते. लेखकाने कथा साकारताना घेतलेला जोरकस वेग चित्रपटात तितका उतरला नाही. परंतु चित्रपटात कॅमेऱ्याचा केलेला वापर व पात्रांची अभिनयक्षमता उठावदाररित्या झालेली आहे. अनंताच्या बापाची वागणूक, त्यांचे संस्कार, शिस्तप्रियता, रागीट मनोवृत्ती, आईची करूण अवस्था, अनंताची मनःस्थिती, अनंताचा बापावरील राग कथेत लेखकाने भाषेच्या जोमदारपणे व प्रतिमांच्या वापराने व्यक्त करताना चित्रपटात दिग्दर्शक गोविंद निहलानी हे स्वतः निष्णात छायाचित्रकार असल्याने त्यांनी या प्रसंगांचे चित्रण जाणकारपणे केलेले आहे. कथेतील सूर्यनमस्काराचा प्रसंग चित्रित करताना तेथील घाटावरचा प्रसन्न परिसर संथपणे कॅमेऱ्यात उतरवलेला दिसतो. चित्रपटातला

हा प्रसंग साधा, अबोल पण मनानं खूपच बोलका असा आहे. तेथील मंदिरातील घंटेचे नाद, आरत्या-भजनांचे मंगलमय वातावरण याचे सूर ध्वनिमुद्रणाने नेमके टिपलेले आहे. बाप मुलाकडून खडसावून जोर-बैठका काढून घेत असल्याचे दिसते. गावाकडील घराचे चित्रण करताना पत्र्याचे साधे घर, घरासमोरील अंगणात जुनाट खुर्ची, बंब इ. जुने-पुराणे साहित्य, नदीजवळ घर असल्याने तेथील प्रसन्न शांत संध वातावरणात पाणी आणताना अनंता व आई इत्यादी कॅमेऱ्याने नेमके टिपलेले आहेत. घराण्याचा पराक्रम, वंशपरंपरा सांगतानाचा प्रसंग कॅमेऱ्यात पूर्वजांचे फोटो दिसताना व्यवस्थित उतरलेला आहे. अनंताच्या आईची चर्चा भीतीखाली वावरणारी, निमूटपणे सर्व सहन करणे, अनंताचा तीव्र संताप, बापाचे प्रखर व निकाली बोलणे दाखवताना कॅमेऱ्याने क्लोजअप्स व मिडक्लोजअप्स हे प्रसंग प्रभावी टिपलेले आहेत. अनंतच्या मनाची दोलायमान अवस्था केवळ प्रकाश योजनेच्या साहाय्याने प्रेक्षकांतर्गत पोहचविण्यात थोर व कल्पक दिग्दर्शक यशस्वी झालेला दिसतो.

चित्रपटात अनंत व रामा शेटीच्या संघर्षाचे प्रसंग, अनंतच्या मनाविरुद्धचे घडलेल्या प्रसंगात म्हणजे उदा. रामाने कापेरिशनच्या निवडणूक जिंकल्यानंतर बंदोबस्तासाठी असणाऱ्या अनंतचे हावभाव, कॅमेऱ्यात अनंताचा चेहरा क्लोजअपमध्ये, पिसाटाप्रमाणे वागताना, अनंतच्या डोळ्यातील वैफल्य, भकासपणा प्रकर्षाने दिसतो. अनंतची लोबोप्रमाणे होणाऱ्या अवस्थेचेच सूचन करणाऱ्या चित्रपटातील प्रसंगात अनंतने हॉटेलमध्ये दारू पिऊन केलेल्या दंग्याने त्याची बेभान अवस्था ओमपुरी 'नाट्य' पूर्ण रीतीनं साक्षात केलेली आहे. प्रसंग पाहताना लोबोप्रमाणे अनंतची अवस्था होणार की काय असा प्रश्न मनात उपस्थित होतो. दिग्दर्शकाने मागचे-पुढचे संदर्भ घेऊन हा प्रसंग कलात्मकतेने सादर केल्याने त्याच्या अभिव्यक्तीचा वेगळेपणा येथे दिसतो.

हैदरअलीशी अनंतची नम्रपणे वागणूक, त्याच्या सल्ल्याने वागणारा अनंत वेलणकर चित्रपटात आदरपूर्वक त्याच्याशी बोलताना दिसतो. डान्सबारमधील कॅब्रे करणाऱ्या तरूणीची अंगाप्रत्यगाची बारकाईनं टिपलेल्या लवचिक हालचाली, प्रकाश योजनेचा अचूक व पुरेपूर वापर प्रत्ययकारी ठरलेला आहे. जंगलातील दरोडेखोरांचा पाठलाग करताना तेथील कॅमेऱ्याचा सूत्र वेगळा आहे. या प्रसंगात लाँग शॉट, मिड-क्लोजअप्स, बिगक्लोजअप्चा केलेला वापर तसेच वाळलेल्या पानांचा आवाज, झाडाझुडपांची अंगाना होणारी खसपस, ढिगाऱ्यावरून उडी माणे, टेकडीवरची झोपडपट्टी हे सर्व बारीकसारीक तपशील ध्वनिमुद्रित केलेले आहेत. हा प्रसंग झरझर गतीनं डोळ्यासमोरून जाताना कॅमेऱ्याचा उत्कट प्रसंगावरील विराम येथे दिसतो. रामा शेड्डीला भेटायला गेलेल्या अनंताचा धीरगंभीर चेहरा, जिन्यावरून चढताना केवळ बुटांचा आवाज आणि जिन्याच्या भिंतीवर पसरलेल्या मंद प्रकाशातलं शांत दिसणारं वातावरण मनाला सुन्न करताना दिसते. रामाच्या खोलीमधील प्रशस्त उत्कृष्ट सुबक वस्तूंची मांडणी, त्याचे ऐषआरामी जीवन दर्शवितात. अनंत रामाला गळा दाबून मारताना रामा प्रतिकार करताना त्याच्या गुदमरण्याखेरीज अन्य कोणताच आवाज नसल्याने वातावरणात विलक्षण ताण निर्माण करतो. अनंतची या प्रसंगानंतर खोलीवर गेल्यानंतरची द्विधा मनःस्थिती, आपल्या युनिफॉर्मकडे पाहताना चेहऱ्यावरील निराशा, उदासिनता, क्लोजअपमध्ये अचूक टिपल्याने परिणाम साधताना दिसतो. चित्रपटाच्या काही प्रसंगात व शेवटी अनंतची मनःस्थिती दर्शविण्यासाठी वापरलेले 'सतारीचे बोल' वातावरणातील सुन्नपणा दर्शविताना समर्पक ठरतात.

'सूर्य' कथेतील निवेदन चित्रपटात दृश्यरूपाने पहाताना कॅमेराची आणि पात्रांच्या अभिनयकौशल्याची कसोटी, यशस्वी चित्रणाने चित्रपट प्रभावी ठरताना दिसतो. प्रकाश योजना, संगीत योजना व ध्वनिमुद्रण या तांत्रिक घटकांच्या

साहाय्याने वातावरण निर्मिती करताना कथेतील प्रसंग व अन्य सर्व प्रसंग मनास भावताना दिसतात. कथेतील निवेदनाचा ओघ चित्रपटात उतरला नसला तरी चित्रपटाच्या परिणामकारकतेसाठी ही निवेदनशैली उपयुक्त ठरते. कथेची निवेदनशैली रूपांतरीत चित्रपटात तांत्रिक घटकांच्या साहाय्याने आलेली आहे. कथेतील निवेदनाप्रमाणेच चित्रपटात प्रत्यक्ष घटना प्रसंग पहाताना दृश्यस्वरूपात येणारा तपशील चित्रपटाच्या यशस्वीतेसाठी उपकारक ठरतो.

संवाद

‘सूर्य’ कथेत मोजक्या व अचूक संवादाद्वारे लेखक परिणाम साधतो. पात्रांमधील संवादातून काही ठिकाणी कथाशय स्पष्ट करण्यात लेखक यशस्वी झालेला आहे. चित्रपटातील संवादांचा विचार करता प्रत्येक पात्राच्या तोंडचे संवाद त्या-त्या पात्रांची बोलण्याची पद्धत, भाषा, त्यांचा स्वभाव, वर्तन स्पष्ट करताना दिसतात. वसंत देवांनी संवादाद्वारे चित्रपट यशस्वी करण्यास साहाय्य केलेले आहे. चित्रपटातील संवादात सहजता, ओघवतेपणा, स्वाभाविकता आढळते. पात्रांच्या संवादातील वेगळेपणात त्या संवादांची भाषा महत्त्वपूर्ण ठरते. उदा. रामाचे हिंदी बोलीभाषेतील संवाद, हैदरचे उर्दु मिश्रीत संवाद इ. कथेतील निवेदनाने व्यक्त केलेले काही प्रसंग चित्रपटात संवादाद्वारे व्यक्त होताना त्यांचे स्वरूपही बदलेले आहे.

कथेतील अनंताची बी. ए. चा रिझल्ट लागल्याचा लेखकाने केवळ उल्लेख केलेला आहे. यानंतरच्या बापाच्या एकट्याच्या संवादाद्वारे हा प्रसंग कथेत उपमा,उत्प्रेक्षाद्वारे लेखकाने कमालीचा साधलेला आहे. चित्रपटात हा प्रसंग बाप-अनंत-आई या तिघांच्या संवादाद्वारे व्यक्त झालेला आहे. अनंत-बाप समोरासमोर बसून जेवत असताना अनंतची व आईची चुळबूळ पाहून बाप कडक स्वरात विचारतो, “क्या बात है ? बताते क्यो नहीं ?”

आई काहीशी बिचकत, 'कुछ नही.... अपना अनंत आज बी. ए. पास हो गया.'

बाप अनंतकडे बघत, तुमसे नहीं बताने बनता ?

आई अनंतची बाजू घेत, 'बतानेवाला था, शाम को ही तो आय ड्यूटी से.'

बाप अनंतकडे बघत, कौन से क्लास में पास हुवे !

अनंत, 'सेकंड क्लास.'

बाप लगेचच, "तो अब आगे पढने की जरूरत नहीं ! पुलीस में भरती हो जाओ।"

यावेळी दोघेही स्तब्धपणे जेवत असताना घरातील गंभीर वातावरण, तिघांच्याही चेहऱ्यावरचे हावभाव नेमके उतरल्याने आणि संवादाद्वारे हा प्रसंग उठावदार झालेला आहे.

नोकरीस नकार देणारा कथेतील अनंता आईजवळ आपला राग व्यक्त करताना आई आपल्या कामात मग्न आहे. दोघांच्या संवादातून प्रसंग साधलेला आहे. चित्रपटातील या संवादात अनंत व आई जवळच असणाऱ्या नदीवरून पाणी आणत असताना दिसतात. अनंता चिडलेल्या सुरात आईला, "मैं पुलीस में नौकरी नहीं करूँगा मा. बिल्कुल नहीं करूँगा।"

आई निमूटपणे कळशी सावरत, "जो चाहे कर लें बाबा !"

अनंत, "मैं पुलीस में नहीं जाऊँगा।"

आई, देख बेटे, तू इनके सामने तो ऐसा मत कहना. गुस्सा हो जाएँगे।

अनंत भडकून, कहूँगा ! उन्ही के सामने कहूँगा. देखे क्या करते है वो।

अनंतची याप्रसंगीची चीड व आईचे अनंतच्या भडकलेल्या अवताराकडे निमूटपणे पाहणे आणि केवळ ऐकणं नशिबी आहे असा चेहऱ्यावरील भाव व्यक्त करताना दिसतो.

घराण्याची पराक्रमी वंशपरंपरा व्यक्त करताना बापाच्या ठाशीव सुरातील संवादाद्वारे कथेतील हा प्रसंग चित्रपटातही अमरीशपुरीच्या खणखणीत आवाजाने ठासून बोलताना तेवढाच प्रभावी ठरताना दिसतो. कथेत अनंताला हा पराक्रम सांगणारा बाप चित्रपटात हे सर्व आईला सांगताना दिसतो. बापाच्या राकट चेहऱ्याच्या पार्श्वभूमीवर भिंतीवरचे कलत्या तस्विरितले पूर्वज दिसल्याने चित्रपटात प्रसंग भावताना दिसतो.

कथेत हवालदाराशी व आरोपीशी केवळ नजरेच्या धाकानं गार करणारा अनंताचे संवाद व्यक्त करताना चित्रपटात ओमपुरी पिळदार शरीरयष्टीने व आवाजातील जरबेने तितकेच प्रभावशाली व्यक्त करतात. उदा. पोलीस सब-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकर लॉकअपमधील आरोपींकडे एकटक टिपून बघताना पुढे होऊन “हराम जादे !” म्हणत एक दोन सणसणीत थपडा मारतो. ‘इधर आव ए सुव्वर’ दुसऱ्याच्या डोक्यावरील केस पकडून थप्पड मारतो. तिसऱ्यावर पुढे ओढून बुकलताना, ‘साले कुत्ते की औलाद । औरतोंकी छेड निकालते हो’ शेवटचा अभिनयाने आवाजातील जोरकसपणाने हे संवाद योग्य ठरतात.

कथेतील शेवटचे बाप लेकाच्या संवादाचे स्वरूपही चित्रपटात बदलले आहे. कथेतील अनंताचा बाप दारूच्या नशेत असणाऱ्या अनंतला नेहमीप्रमाणे मोठ्या आवाजात बोलताना अनंतही त्याच अवसानाने त्यांना प्रत्युत्तर करतो. अनंतच्या घडणाऱ्या बदलाने वरमणारा बाप यावेळी अनंताच्या स्वभावात व शरीरयष्टीत झालेला बदल बापाला जाणवताना तो म्हणतो, ‘पार बदलत चाललाय अनंता... पार बदलतोय.’ चित्रपटात अनंत व बाप एकत्र बसून दारू पित असताना संवादाचे स्वरूप बदलले आहे.

बाप - वा ! बेटे.... पुलीस डिपार्टमेंट को तुम्हारा जैसा हीरा मिल गया है ।

बहोत बहादुरी का काम किया है, तुम और भी बड़ा काम करोगे, मैंने जो कहा वह स्टैंप पेपर पर लिखवाले.... हाँ. लिखवा ले ।

बापाच्या कौतुक करणाऱ्या शाबासकी वजा हात झिडकारून अनंत चिडून म्हणतो,
'अरे हाट ! मेरी माँ को पिटता है तू '

बाप त्याच्याकडे विमनस्कतेने पाहत आहे.

या प्रसंगात ओमपुरी व अमरीशपुरींनी दारूच्या धुंदीची चढलेली झिंग, वाक्यांची लय, तेजदार शब्द साधून संवादातील जुगलबंदी ताकदीनं व्यक्त केलेली आहे.

चित्रपटातील रामा शेटीच्या दक्षिणी हिंदी बोली भाषेतील व हैदरअल्लीच्या उर्दू मिश्रित संवादात वसंत देवांनी केलेला विचार चित्रपटात वेगळेपणा घेऊन येतो. या पात्रांच्या संवादामुळे त्यांचा स्वभाव, वर्तन, बोलण्याची पद्धत, हावभाव दिसून येते. अनंतशी बोलताना रामाचा धूर्तपणा दाखविणारा पुढील संवाद महत्त्वपूर्ण आहे.

रामा : वो साब बैठा है ना हमारे साथ, आप तो जानता, सी. बी. आय. का इन्स्पेक्टर. अपना पर्सनल फ्रेंड है। लेकिन आप घबराना नहीं। “साब हमारा नशीब खोटा, इधर आया. हम गरीब है, कुछ सेवाचाकरी हो तो बोल देना। मेरे को पैसा नहीं चाहिए, वैसे तो मैंने गरीब लोगों के वास्ते व्यायामशाला निकाला है.... फ्री सर्विसेस एक आम्ब्यूलन्स लेनेका भी प्लान है, गरीब के लिए.....”

अनंतला समजावणीच्या सुरात हैदर अल्लीचे पुढील संवाद त्याने खात्यातील नाइलाजास्तव स्विकारलेली भ्रष्ट पद्धती व्यक्त करताना दिसते.

हैदरअली : “वेली, आप अच्छी तरह जानते है कि सारी दुनिया किस चाल से चलती है, फिर आप कौन होते है पूछनेवाले कि क्यों इस तरह चलती है ? क्यों कि वह इसी तरह चलेगी और हम भी साले कोई पीर-औलिया नहीं है। इसी रॅकेट का

एक हिस्सा है। रोज मर्ग के व्योहार में तो आप झक मारके ये सब पचा लेते है, रामा शेड्डी को गिरफ्तार करने की बुलंद परवाजी आपकी खोपडी में आयी कैसे ?”

अनंत जोत्स्नाशी मनमोकळेपणाने आपल्या भावना व्यक्त करताना पुढील भावस्पर्शी प्रसंगातील संथ, गंभीर संवाद मनाला स्पर्श करतो.

अनंत : अगर सोचो तो अबतक जिंदगी में मैंने कोई ऐसा काम नहीं किया जिसके बूते पर मुझे अपने पौरुष, अपनी मर्दानगी का अहसास हो, जिस इन्स्टिट्यूशन के दुश्मनों से मैंने जूझना चाहा, वही इन्स्टिट्यूशन मेरी मर्दानगी को कुचलने पर तुला हुआ है, और दिन बदिन मेरा यह अहसास बढ़ता जा रहा है कि मेरी आत्मा ही नपुसंक होतीजा रही है, और यह मैं सह नहीं पाऊँगा, बिल्कुल नहीं सहा जाएगा मुझसे एक नपुसंक की जिंदगी जीना, और इससे मैं समझौता भी नहीं कर सकता. मुझे इसे जीतना होगा, वरना.... पागल हो जाऊँगा मैं।

जोत्स्ना : चलो, चले अब, प्लीज.

या प्रसंगात ओमपुरीनी चेहऱ्यावर अभिव्यक्त केलेला पश्चात्ताप, दुःख, अगतिकता, अपराधीपणाची भावना यामुळे हा प्रसंग बोलका ठरताना दिसतो.

कथेतील मोजक्या संवादाने साधलेला परिणाम चित्रपटातही बदललेल्या संदर्भात प्रभावीपणे व्यक्त करताना दिग्दर्शक यशस्वी झालेला आहे. पात्रांच्या स्वतःच्या अंगभूत अभिनयकौशल्याने रामाच्या बोलीभाषेने, हैदरच्या मऊसर, समजावणीच्या शब्दांनी हे संवाद निश्चितच आपले वेगळेपण ठसवताना दिसतात.

६. संघर्ष

मूळ कथेतील बाप-मुलगा यांच्यातील मानसिक संघर्ष कथाकाराने भाषाशैलीच्या जोरावर प्रभावी मांडलेला आहे. ‘अर्धसत्य’ चित्रपटातील अनंत

वेलणकरला मानसिक संघर्षाबरोबर सामाजिक संघर्षाला तोंड द्यावे लागत असल्याने संघर्षाचे स्वरूप बदलले आहे वा व्याप्त झालेले आहे. हा दोन्ही वेगवेगळ्या पातळींवरचा अनंतचा संघर्ष ओमपुरींनी अभिनय कौशल्याने खरा उतरविलेला आहे. चित्रपटात प्रामाणिकपणे व सत्याने वागणाऱ्या पोलिस सब-इन्स्पेक्टर अनंत वेलणकरची तत्कालीन परिस्थितील भ्रष्टाचारामुळे होणारी घुसमट, या परिस्थितीला सामोरे जाताना करावा लागणारा संघर्ष दाखविताना दिग्दर्शकाने संघर्षाची पेरणी चित्रपटात चढत्या क्रमाने केलेली आहे.

बापाच्या कडक स्वभावामुळे नेहमीच दबावाखाली वावरणाऱ्या कथेतील अनंताचा स्वतःच्या मनाशी चाललेला संघर्षही लेखक अचूक शब्दांत मांडतो. चित्रपटात प्रारंभापासून अखेरपर्यंत अनंत वेलणकरला संघर्षाला सामोरे जावे लागते. समाजातील भ्रष्टाचाराविरुद्ध आवाज उठविल्यामुळे त्याची स्वतःच्याच खात्यातील वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडून होणारी मानहाणी, योग्य साथ न मिळाल्याने होणारी तडफड, बैचेनी, राग, तीव्र स्वरूपाचा संघर्ष चित्रपटात दिसतो. नेहमीच तणावाखाली दिसणारा अनंत वेलणकर भ्रष्टाचाराच्या गर्तेत अडकलेल्या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी नेहमीच प्रयत्नशील आहे. एकूणच विलक्षण 'ताण' हा या चित्रपटाचा सूर आहे. अनंतचा एकट्याचा संघर्ष या भ्रष्ट 'सिस्टीम'ला बदलू शकत नाही. या 'इन्स्टिट्यूशनचा' एक हिस्सा न होता अनंतचा प्रामाणिकपणे चाललेला संघर्ष अखेर यशस्वी न होता त्याचेच अधःपतन करण्यात कारणीभूत ठरतो. चित्रपटात 'अनंत' चा झालेला शेवट प्रेक्षकांसमोर अनेक प्रश्न उपस्थित करताना त्यांना आत्मभानासाठी जागृत करताना दिसतो.

७. सामाजिक प्रभाव

'अर्धसत्य' चित्रपटाचे पटकथाकार विजय तेंडुलकर यांनी मूलतः तत्कालिन सामाजिक परिस्थितीमध्ये निर्माण झालेल्या काही घटनांमुळेच 'सूर्य'

कथेची निवड चित्रपट कथेसाठी केल्याचे नमूद केले आहे. तेंडुलकरांना तेव्हा मिळालेल्या नेहरू फेलोशिपमुळे त्यांना पोलिसी जग जवळून पाहता आले. आणीबाणीच्या आगेमागे उत्तर प्रदेशातील पोलिसांचा अत्याचार, त्यांच्या भ्रष्टाचाराच्या बाताम्या पेपरमधून वाचून तेंडुलकरांना या कथेपासून प्रेरणा मिळाली. थोडक्यात सामाजिक समस्यामधूनच या चित्रपटाची पटकथा व चित्रपट निर्मिती झालेली आहे. त्यामुळे 'अर्धसत्य' चित्रपटाचा सामाजिक प्रभाव पडणे अपरिहार्य आहे. त्याकाळी निर्माण झालेल्या समांतर चित्रपटात 'अर्धसत्य' ने प्रामाणिक भर घातलेली आहे. या चित्रपटाबद्दल बाबू मोशाय लिहितात, "किडलेली पोलिसयंत्रणा व त्यात माणूसपण शाबूत असलेल्या पोलिसाची होणारी कोंडी प्रख्यात मराठी लेखक श्री. दा. पानवलकर यांच्या 'सूर्य' या कथेवरून विजय तेंडुलकरांनी लिहिलेल्या चित्रपटाने प्रामाणिक चित्रपटांची वाट पुसली गेलेली नसल्याचा साक्षात्कार घडविला. प्रायोगिकतेच्या नावाखाली दुर्बोध वा 'चालू' चित्रपट काढणाऱ्यांमुळे फॅशनेबल निर्माता दिग्दर्शकांचा एक पंथ निर्माण झाला होता. त्यामुळे त्यांच्यावर टीका होऊ लागली, त्यांची टिंगल केली जाऊ लागली. सुक्याबरोबर ओलेही जळते तसे सर्वच प्रायोगिक पटांचे पुरस्कर्ते हास्यविषय बनवण्यासाठी वृत्ती बळावली. गोविंद निहलानींच्या 'अर्धसत्य' ने यास आळा बसला. ओमपुरी व सदाशिव अमरापूरकरला ग्लॅमर मिळाले. सदाशिव खलनायक म्हणून पुढे आला तर ओमला कालोव्ही व्हेरी महोत्सवात पारितोषिक मिळाले."९

समाजातील गुंडगिरी प्रवृत्तीच्या जोरावर सामाजिक विद्रोह करणाऱ्यांसाठी भविष्यातील धोके दाखविणारा हा चित्रपट म्हणजे अशांच्यासाठी एक धडा ठरतो. कर्तव्यदक्ष अधिकारी असेल तर त्याला भ्रष्टाचारात बुडालेल्या वा बिघडलेल्या 'सिस्टीम' चा वा 'पद्धतीचा' त्रास होतो. परंतु कर्तव्य कठोर अधिकारी

कोणत्याही परिणामांची पर्वा न करता स्वतःच्या निर्णयाशी व निश्चयाशी ठाम राहतो, हे या चित्रपटातून स्पष्ट झाल्याने सामाजिक संस्थातील विविध क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांपुढे अनंत वेलणकर म्हणजे एक आदर्श व्यक्ती ठरते. एका कर्तव्यनिष्ठ अधिकाऱ्याने आपल्या जिद्दीने दुष्ट, कठोर व गुंडगिरी प्रवृत्तीच्या रामा शेड्डीचा केलेला वध चित्रपटात दाखविलेला आहे. साहजिकच अवैध धंदे करणाऱ्यांसाठी 'अर्धसत्य' हा मनपरिवर्तनाचा व त्या अनुषंगाने व्यवसाय परिवर्तनाचा मार्गदर्शक चित्रपट ठरतो. ज्या कालखंडात हा चित्रपट प्रदर्शित झाला त्यावेळी काही अधिकाऱ्यांचे, गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांचे मतपरिवर्तन झालेही असेल.

दुसऱ्या बाजूने विचार करता चित्रपटाने विपर्यास्त सामाजिक परिणाम घडू येऊ शकतो असेही वाटते. कारण अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या अनंत वेलणकर या पोलिस अधिकाऱ्याला राजकीय दबावाचा त्रास होतो, नोकरी गमवावी लागते, तुरुंगवास भोगावा लागतो, कौटुंबिक सुखाला तिलांजली द्यावी लागते. त्यामुळे सत्य हे श्रेष्ठ म्हणावे की नको ? असा प्रश्न चित्रपट पाहताना उभा राहिला तर आश्चर्य वाटायला नको. चित्रपटातून संपूर्ण बरबटलेल्या, कुजलेल्या, स्वार्थाने भरलेल्या सामाजिक प्रवृत्तीचे वास्तव चित्रण केलेले आहे. या चित्रपटाची प्रेरणा घेऊन सामाजिक जाणिवा जागृत होतील व या भ्रष्ट व्यवस्थेविरुद्ध संघटितपणे आवाज उठवला जाईल अशी आशा-अपेक्षा दिग्दर्शक, निर्माता व पटकथाकार यांची असावी. परंतु सामाजिक जाणिवा बोथट झाल्याने कदाचित असे घडलेही नसावे. सामाजिकदृष्ट्या हा चित्रपट दीर्घकालीन प्रभाव पाडू शकला नाही. कारण पोलिसदलातील भ्रष्टाचार, गुंडगिरी प्रवृत्ती, अवैध धंदे या गोष्टी आजही चालू असलेल्या दिसतात. परंतु समांतर चित्रपटाच्या प्रेक्षकांमध्ये 'अनंत वेलणकर' मात्र कायमचा राहिलेला दिसतो.

समारोप

‘सूर्य’ कथेवर आधारित ‘अर्धसत्य’ नावाचे चित्रपटरूपांतर दिग्दर्शक गोविंद निहलानी यांनी केले आहे. कथेच्या संकुचित आशयाचे चित्रपट रूपांतरात कथेचा मुळ हेतू न बदलता सामाजिक व राजकीय संदर्भाने केलेला विस्तार प्रभावी ठरताना दिसतो. चित्रपट रूपांतरात प्रकाश योजना, संगीत योजना, ध्वनिमुद्रण, कॅमेऱ्याच्या सूचक हालचालींचा म्हणजेच छायाचित्रणाचा केलेला मार्मिक वापर या तंत्राधीन साधनांचा वापर चित्रपटाच्या परिणामकारकतेसाठी यशस्वी झालेला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणात ‘सूर्य’ कथेच्या ‘अर्धसत्य’ चित्रपटरूपांतराचा वाङ्मयीन अभ्यास करताना कथेचे आणि चित्रपटाचे कथासूत्र एकच असले तरी आविष्काराचे माध्यम भिन्न आहे. माध्यम आड येत असल्याने आशय आणि आविष्कारात फरक झालेला आहे. कथेच्या सुत्रानुसार कथानक पुढे सरकत नाही तर काही बदल केलेले आहेत. कथानकाचा झालेला विस्तार, घटना-प्रसंगात होणारे बदल, व्यक्तिचित्रणात होणारा बदल, निवेदन व संवादाचे स्वरूप, संघर्ष, सामाजिक प्रभाव या टप्प्याने विवेचन केलेले आहे.

संदर्भ सूची

- १) देवरे, सुधीर : 'कला आणि संस्कृती : एका समन्वय',
शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती,
२००३. पृ. ४१.
- २) पाटणकर, रा. भा. : 'सौंदर्यमिमांसा', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,
द्वितीयावृत्ती, १९८१, पृ. १२०.
- ३) पाडळकर, विजय : 'नाव आहे चाललेली', राजहंस प्रकाशन,
मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००४, पृ. ४९.
- ४) टंडन, प्रेमकृपण : 'रजतपट की कहानी', राजीव प्रकाशन,
दिल्ली, प्रथम संस्कारण, १९६१, पृ. ६८.
- ५) दादेगावकर, उमा : 'बॅरिस्टर तीन रूपे', मॅजेस्टिक प्रकाशन,
मुंबई, प्रथमावृत्ती, पृ. १५-१६.
- ६) पानवलकर, श्री. दा. : 'शूटिंग', मौज प्रकाशन, मुंबई,
प्रथमावृत्ती, १९८५, पृ. ११४.
- ७) तत्रैव : पृ. १३४.
- ८) तत्रैव : पृ. १३४.
- ९) मोशाय, बाबू : 'चित्राची गोष्ट', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई,
प्रथमावृत्ती, १९९७, पृ. २१०.